

Roswitha Scholz

De waarde is de man

Theses over waardesocialisering en geslachtsverhouding¹

Deze tekst werd gepubliceerd in 1992. Het was de eerste benadering van de waardeafplitsingstheorie. Sindsdien heb ik deze theorie verder ontwikkeld in *Das Geschlecht des Kapitalismus. Feministische Theorie und die postmoderne Metamorphose des Patriarchats* en in verschillende artikels in het theoretische tijdschrift *Exit! Krise und Kritik der Warengesellschaft*.² Vanuit het gezichtspunt van de actuele ontwikkeling van de theorie vertoont het essay gebreken. Zo zou ik bijvoorbeeld vandaag minder de nadruk leggen op de scheiding tussen de publieke en private sfeer als structurele logica. Veeleer kan de waardeafplitsing gezien worden als de fundamentele relatie van het kapitalistische patriarchaat, daar waar de scheiding van de sferen slechts een meer concreet niveau in de analyse representeert. Men moet ook de tekst in zijn tijdperk plaatsen. Het volstaat dus niet te verwijzen naar deze tekst om de essentie van de waardeafplitsingstheorie te begrijpen. Die theorie is veel complexer, en om ze te begrijpen kan men het hierboven vermeld boek niet vermijden, net zomin als de verdere ontwikkelingen in de teksten die daarna werden gepubliceerd.

Roswitha Scholz, 2017.

1.

Na twintig jaren vrouwenonderzoek is het verband tussen kapitalisme en patriarchaat nog altijd een onopgelost probleem. De feministen die zich deze vraag nog stellen en aansluiten bij Marx en de kritische theorie, grijpen terug naar een arbeidersbewegingsmarxisme wiens centrale punt van kritiek op de burgerlijke maatschappij de toe-eigening van de meerwaarde door het kapitaal is. Dit

1 Oorspronkelijke titel: “Der Wert ist der Mann. Thesen zu Wertvergesellschaftung und Geschlechterverhältniss”, verschenen in het tijdschrift *Krisis*, nr. 12, Erlangen, 1992. Nederlandse vertaling door Jean Klak, 2025.

2 (nvdv) Scholz, R.: *Das Geschlecht des Kapitalismus. Feministische Theorie und die postmoderne Metamorphose des Patriarchats*, Bad Honnef, Horlemann, 2000. Voor het tijdschrift *Exit!*, zie: <https://www.exit-online.org/> Misschien is het goed hier te vermelden dat het artikel ook een fundamentele onenigheid binnen de redactie van het tijdschrift *Krisis* blootlegde (in punt 2 gaat Roswitha Scholz hierop kort in) en dat die discussie uiteindelijk leidde tot de splitsing van de Krisisgroep in 2004. Roswitha Scholz, Robert Kurz, Claus Peter Ortlieb en anderen stichtten het tijdschrift *Exit!*, Ernst Lohoff, Norbert Trenkle, Karl-Heinz Lewed en anderen gingen voort onder de benaming *Krisis*.

marxisme wordt door linkse feministen enkel bekritiseerd omdat het probleem van het patriarchaat er onbelicht blijft, dat wil zeggen dat alleen de tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal er als centrale referent geldigheid bezit. Daartegenover wordt de geslachtsproblematiek als constituerende maatschappelijke relatie niet de nodige plaats gegeven. De kritiek op het patriarchaat wordt zo in een achterhaald, grotendeels onhistorisch marxistisch concept ingepakt, waarin de geslachtsproblematiek uiteindelijk dan toch weer als een vreemd lichaam verschijnt, omdat ze slechts van buitenaf toegevoegd wordt.

Vaak wordt gepoogd om de huisarbeid, die in de analyses van het kapitaal genegeerd wordt, tot dezelfde rang als loonarbeid, dat wil zeggen abstracte arbeid, te verheffen en/of de “waarde” van huisarbeid te bepalen (zie Haug 1990, p. 92 ev. en Beer 1989, p. 190 ev.). Een dergelijke verruiming van het begrip van “productieve arbeid” loopt mijns inziens echter het gevaar – tegen hun eigenlijke intentie in – een verdere verdinglijking van de sociale verhoudingen op het theoretische niveau in de hand te werken, aangezien ze de ten onrechte zo omschreven “productie van leven” ook nog met categorieën vat die op de productie van waren toegesneden zijn.

Een uitweg uit dit dilemma zou volgens mij een kritisch begrip van de marxiaanse theorie kunnen bieden dat precies *niet* de “waarde”, dat wil zeggen de voorstellingsvorm van de abstracte arbeid, hooghoudt, zoals het arbeidersbewegingmarxisme doet, dat bovendien nog de “arbeid” als het wezenskenmerk van de mens beschouwt (en waar de hierboven vernoemde feministen bij aansluiten). Veel meer gaat het omgekeerd om een *kritiek* op de “arbeid”, die als “abstract bedrijfseconomisch verbruik van arbeidskracht en natuurstoffen” (Robert Kurz) toenemend overbodig wordt en in vraag moet worden gesteld. Want het is mijns inziens precies de opkomst van het *mannelijke* principe³ van de “abstracte arbeid als tautologisch doel-op-zich” (Robert Kurz) dat de verhuiselijking en de onderdrukking van de vrouw in de geschiedenis van het ‘Avondland’ met zich meebrengt en uiteindelijk ontzinnelijking van de menselijke relaties, natuurvernietiging en nucleair oorlogsgevaar genereert.

In dit opzicht hoeft de vrouwenbeweging niet eens de vrouwelijke activiteit te herdefiniëren als bewijs van haar (morele en economische) waarde in “arbeid”; want “arbeid” in deze zin is in zekere zin zelf de “wortel van al het kwaad”. Dit betekent nu ook weer niet dat vrouwelijke activiteit en de bijbehorende patriarchale associaties, zoals die in het hier en nu worden aangetroffen, op de een of andere manier “beter” zouden zijn en daaruit modellen voor de toekomst zouden kunnen worden afgeleid, zoals dat sommige feministen voor de ogen zweeft. Want de “vrouwelijke sfeer” en de aan de vrouwen toegeschreven eigenschappen stellen enkel de andere kant voor van de medaille van de abstracte “arbeid” in het warenvormige patriarchaat. Daarom is het naar mijn mening net zo verkeerd om er positief naar te willen verwijzen als naar “arbeid” überhaupt.⁴

3 Mannelijk “principe” gebruik ik hier niet in de zin van een wezensapriori van man en vrouw, maar in de zin van een cultureel-historisch geworden sociaal “feit” (zie verder in de tekst).

4 Wanneer ook de zogenaamde relationele en huisarbeid, net zoals de opvoeding van de kinderen, in zekere zin de keerzijde van de abstracte arbeid voorstellen en dus met het begrip “arbeid” theoretisch niet gevat kunnen worden, dan betekent dit nog niet dat ze van instrumenteelrationele momenten en “protestantse” normen volledig vrij zouden zijn. Daarom moet mijns inziens een derde begrip gezocht worden waarmee de traditionele activiteit van de vrouw in de reproductiesfeer preciezer theoretisch bepaald kan worden, aangezien ook de term “activiteit” zo een diffuus en te algemeen karakter heeft. Bovendien kan door het begrip “activiteit” de oude mythe van de nietsdoende huisvrouw gevoed worden. Op deze – in geen geval irrelevante – problematiek kan hier niet verder ingegaan worden. Zolang een dergelijke verduidelijking niet heeft plaatsgevonden, bedien ik mij verder van het onbevredigende begrip “activiteit”, wanneer van “arbeid” in de reproductiesfeer sprake is.

2.

Bij het gebruik van de “fundamentele waardekritiek”, zoals de *Krisis*groep dat heeft gedaan⁵, is er evenwel het probleem dat ze als *geslachtsneutraal* wordt opgevat, helemaal zoals het door de groep bekritiseerde arbeidersbewegingsmarxisme. De groep abstraheert de arbeid van zijn geslachtsspecifieke connotatie en ziet niet dat het bij de door hun bekritiseerde abstracte “arbeid” om een fundamenteel mannelijk begrip gaat, dat samengaat met asymmetrische geslachtsverhoudingen, zeg maar: mannenheerschappij. De “waardekritiek” presenteert zich daarmee als mannelijk-universalistisch, zoals dat voor het westerse mannelijke denken heel typisch is, en suggereert dat ze voor allen (man en vrouw) gelijkmatig geldt.

In het geslachtsloze begrip van het “puntvormige”⁶ abstracte individu wordt in de huidige *Krisis*teksten het geslachtsspecifieke karakter van de waardelogica uitgewist⁷. Mijn kritiek betreft ook het feit dat het concept van het patriarchaat (en dus het heerschappijkarakter van de waardevormige geslachtsrelatie) gedeeltelijk werd omzeild of zelfs bewust teniet werd gedaan door beroep te doen op het fetisj karakter van de warenmaatschappij. Weliswaar werden na een kritische interventie het seksloze begrip van de waarde en de directe verwerping van het begrip van het patriarchaat gedeeltelijk gerelativeerd en ingetrokken, maar tot een echte begripsverklaring is het nog steeds niet gekomen⁸. Men kan het probleem op de spits drijven tot alleen de alternatieven overblijven: of de abstracte arbeid en de waarde in hun constitutie en dus in hun wezenskern als mannelijke principes begrijpen, of toch opnieuw een begripshiërarchie invoeren, waarin de geslachtsbepaling als louter “afleidings-” en “concretiserings”probleem van secundaire orde beschouwd wordt.

Om misverstanden te voorkomen die zouden kunnen voortvloeien uit het concept van het patriarchaat in deze context: als we het hebben over de heerschappij van mannen, wordt daarmee niet bedoeld dat de man voortdurend met de zweep naast de vrouw staat om haar zijn wil op te leggen. Heerschappij in de hier begrepen zin is in wezen gebaseerd op internalisering van collectief vastgestelde normen en op institutionalisering. Feministische studies tonen aan dat vrouwen niet zelden in de geschiedenis precies in de context van hun traditionele rol optraden, om zich dan van daaruit te verzetten en eisen te stellen (zie Heintz/Honegger, 1981). Mannenheerschappij betekent

5 Wat me ertoe bracht me bezig te houden met het thema waardesocialisatie/geslachtsverhouding was de tweespalt tussen enerzijds mijn instemming met de centrale punten van de *Krisis*-positie, en aan de andere kant een diep onbehagen over de theoretische behandeling van de zogenaamde “vrouwenvraag”. Daarbij kwam nog de ervaring dat vrouwen in de mannengroep van de *Krisis*-redactie moeilijk gehoor konden vinden. De ideeën in voorliggende tekst zijn daarom niet afkomstig uit de groep van *Krisis*-mannen, maar het resultaat van discussies die bewust buiten de *Krisis*-context met vrouwen werden gevoerd.

6 (nvdv) Verwijzing naar Charles Taylors notie van het ‘punctual self’ in zijn klassieke werk *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge (MA) 1989. Een Duitse vertaling werd door Suhrkamp in 1996 uitgegeven: Charles Taylor: *Quellen des Selbst. Die Entstehung der neuzeitlichen Identität*, Suhrkamp, Frankfurt a/Main; de Nederlandstalige editie is door Lemniscaat uitgegeven: Charles Taylor, *Bronnen van het Zelf: De Ontstaansgeschiedenis van de Moderne Identiteit*, Rotterdam 2007.

7 Zie bijvoorbeeld Peter Klein, “Demokratendämmerung”, in: *Krisis* 11, 1991, p. 189 e.v. De geslachtsproblematiek wordt hier in een voetnoot ondergebracht. Anders is het weliswaar in het essay “Freiheit, Gleichheit, Schwesterlichkeit” van Norbert Trenkle in *Krisis* 11, op.cit., waarin de geslachtsrelatie als een bijzonder probleem wordt behandeld. Maar ook hier wordt het geslachtsprobleem als structuurprincipe enkel vanuit het oogpunt van de burgerlijke gelijkheid behandeld; met de geslachtsrelatie als “zelfstandig” structureel principe van de burgerlijk-patriarchale maatschappij wordt geen rekening gehouden. Ondanks alle kritiek op seksueel geweld, etc. verdwijnt zij achter geslachtsneutrale algemene begrippen en bestaat uiteindelijk dus slechts als louter concreet fenomeen.

8 Ernst Lohoff bijvoorbeeld wijst nog steeds het begrip patriarchaat af en beroept zich op zijn argumentatie in het artikel “Brüderchen und Schwesterchen” in *Krisis* 11. Zie hiervoor noot 9.

dus niet dat vrouwen helemaal geen invloedsmogelijkheden hebben. Deze blijven echter grotendeels beperkt tot de hun toegeschreven domeinen.

Dit gedifferentieerde heerschappijbegrip staat geenszins in contrast met het fetisjkarakter van de waarde. In de *Krisis*-discussie werd het fetisjconcept echter (althans tot voor kort) rechtstreeks tegen het heerschappij- en dus het patriarchaatsconcept uitgespeeld. Daarbij moet een gesimplificeerd, subjectief gereduceerd heerschappijbegrip verondersteld worden⁹. Naar mijn mening daarentegen is heerschappij in wezen subjectloos, dat wil zeggen ook de dragers van heerschappij zijn geen zelfbewuste subjecten, maar handelen in een historisch geconstrueerd en onbewust maatschappelijk kader. De subjectloosheid van de waarde verwijst naar de subjectloosheid van de man, die als dominerende initiatiefnemer en “maker” in de historische culturele en politieke instellingen mechanismen in gang heeft gezet die een eigen leven tegenover hem zijn beginnen leiden.¹⁰

3.

Om het patriarchaat te definiëren ga ik ervan uit dat de sociale geslachtsverschillen een product van de cultuur zijn en dus niet berusten op biologische gegevens (zoals bijvoorbeeld het vermogen om kinderen te baren).¹¹ Het bestaan van een patriarchaat kan niet worden geontologiseerd, zoals cultuurvergelijkende studies aantonen:

-
- 9 Zo schrijft Ernst Lohhoff: "De term patriarchaat slaat op de arbitraire heerschappij van de mannen over de vrouwen. Deze voorstelling kan een zekere propagandistische waarde hebben, maar wanneer zij maatschappijtheorie wil zijn, zet ze zichzelf voor schut tegenover de realiteit van de fetisjvormen. Alle fetisjrelaties stellen man en vrouw tegenover elkaar, zij omvatten daarbij echter beide zijden in gelijke mate. De mannen leiden geen patriarchaal arbitrair regime, zij leggen de vrouwen slechts (!) de geweldrelatie op die ook voor henzelf al gegeven is. De dwang, die ze uitoefenen op de vrouwen heeft zijn oorsprong niet in de mannelijke wil, maar in dat "heersende" altijd al reeds bestaande maatschappelijke syntheseprincipe" (*Krisis* 11, p. 99). Nog daarvan afgezien dat de feministische theorievorming in het algemeen al lang zo'n grof heerschappijbegrip - zoals E. Lohhoff het veronderstelt - achter zich heeft gelaten, wordt hier het "maatschappelijke syntheseprincipe" als extern aan en tegenover de asymmetrische geslachtsverhouding gesteld. Het idee dat de geslachtsrelatie zelf het "maatschappelijke syntheseprincipe" centraal structureert, zoals dat naar mijn mening voor het waardevormige patriarchaat geldt, kan zo niet eens opkomen. Bovendien moet de man met zulke argumentatiefiguren (vooral in een historische situatie waarin de strijd der geslachten op de agenda staat) zich niet in vraag stellen. Want hij is dan letterlijk slechts een "marionet" van de waardefetisj.
- 10 De kritische opmerkingen over verscheidene aspecten in de teksten van enkele *Krisis*-auteurs kunnen hier niet verder opgevoerd worden. In wat volgt zal noch een expliciete confrontatie aangegaan worden met de bestaande *Krisis*-artikelen over geslachtsverhouding, noch met de posities van gedetailleerd feministisch onderzoek; hooguit gebeurt dit in de marge. Het gaat mij om redenen van zelfverduidelijking in de eerste plaats om een eerste positieve voorstelling van een grondgedachte, die bewust afziet van te verscheiden uitweidingen. In die zin gaat het om een ruw ontwerp, dat als concept een voorlopig karakter heeft.
- 11 Natuurlijk is het niet zo dat biologische geslachtsverschillen volkomen irrelevant zijn. In alle culturen worden bepaalde voorstellingen gehecht aan de biologische geslachtskenmerken en vindt dienovereenkomstig een verdeling van activiteiten plaats. Hoe deze voorstellingen en activiteitenverdelingen er uitzien, verschilt echter sterk van samenleving tot samenleving, van stam tot stam, en zij kunnen elkaar zelfs tegenspreken. Ook zijn er in vele culturen drie en meer geslachten. Het geslacht wordt dus sociaal geconstrueerd (vgl. Gildemeister 1992). In deze context zullen de interessante pogingen om meer klaarheid te vinden over het bestaan van vroegere matriarchaten en over "het ontstaan van het patriarchaat" (Gerda Lerner) niet verder ontwikkeld worden. Naar mijn mening is het gevaar van projecties van het heden op het verleden hier bijzonder groot; en dit niet alleen gelet op mogelijke idealiserings. Zo spreekt Gerda Lerner bijvoorbeeld over "vrouwenuitwisseling", "de verdinglijking van het moederschap van vrouwen" en dergelijke in pre-waardevormige samenlevingen. Denkpatronen die alleen in het waardevormige patriarchaat ontstaan zijn, worden dus overgedragen aan niet-waardevormige samenlevingen. Ik denk dat dit erg problematisch is (zie Lerner 1991).

*Als de etnologische voorbeelden van gelijke en evenwichtige relaties tussen de seksen een duidelijke minderheid vormen, zijn ze daarentegen toch te talrijk om in blok als louter uitzonderingen te worden afgedaan, die de algemene regel van de vrouwelijke onderschikking zouden bevestigen. (Arbeitsgruppe Ethnologie Wien 1989, p. 15 e.v.)

Zelfs daar waar er elementen van patriarchaat voorkomen, hebben ze niet overal dezelfde betekenis. Een patriarchaat in de zin van een patriarchale determinatie van sociale relaties door abstract werk en waarde is alleen typisch voor de westerse samenleving. Dit moet daarom afzonderlijk worden onderzocht.

Mijn kernthesis daarover luidt: de basiscontradictie van de waardesocialisering tussen substantie (inhoud, aard) en vorm (abstracte waarde) is geslachtsspecifiek. Alles wat in de abstracte waardevorm niet opgaat, maar toch een voorwaarde blijft voor sociale reproductie, heel die zinnelijke inhoud, wordt gedelegeerd aan vrouwen (sensualiteit, emotionaliteit, enz.). Deze relatie wordt wel sinds lang in de feministische literatuur als mechanisme van de afsplitsing gethematiseerd¹², maar naar mijn weten nergens in verband gebracht met de negatieve constitutie van de waardesocialisering, in de zin van een kritiek op arbeid en waarde. Enkel door die band echter kan de afsplitsingsproblematiek voorbij het loutere verschijningsniveau ook conceptueel verklaard worden¹³.

Niettemin kan de geslachtsspecifieke splitsing niet rechtstreeks worden afgeleid uit de waardevorm zelf. In plaats daarvan is ze in zekere zin de schaduw die de waarde werpt, maar die niet kan worden begrepen door het "positieve" marxistische conceptuele instrumentarium. De afsplitsing van het zogenaamde vrouwelijke, de vrouwelijke levenssfeer en de aan de vrouwen toegeschreven activiteitssferen (huishouding, opvoeding van de kinderen, "relatiewerk" enzovoort) zijn zo enerzijds bestanddelen van de waardesocialisering, anderzijds bevinden ze zich daarbuiten. Aangezien de afsplitsing echter noodzakelijk is voor de waarde, er volledig met verstrengeld is, zou een nieuw begrip van socialisering nodig zijn, dat precies het patriarchale afsplitsingsmechanisme in rekening brengt: alleen niet in de zin van een externe toevoeging, maar in de zin van een kwalitatieve verandering van de waardetheorie zelf (die dan een kritiek van het patriarchaat zou zijn).

12 Het fenomeen van de geslachtsspecifieke scheiding is onder meer merkbaar in de analyse van de opkomst van de (natuur) wetenschappen aan het begin van de moderne tijd, in het onderzoek van concepten van de Verlichting en in literaire ontwerpen; verder ook in onderzoek naar de persoonlijkheid van de mannelijke wetenschapper en in de psychotherapeutische praktijk. Maar ook empirische studies naar tendenzen van verschillend moreel gedrag bij mannen en vrouwen of op het gebied van co-educatie staan dichtbij de hier verdedigde afsplitsingsthese (vgl. uit de rijke literatuur over dit thema o.a. Richter 1979, Bovenschen 1980, Gilligan 1984, Bennent 1985, Nölleke 1985, Norwood 1986, Brehmer 1988, Woesler de Panafieu 1989, Bublit 1990, Kofmann 1990, List 1990, Weisshaupt 1990). Bij dergelijke onderzoeken wordt niet zelden de psychoanalytische methode aangewend. Zelfs de eerder traditionele marxiste Frigga Haug heeft het over het feit dat activiteiten en houdingen van vrouwen "van de maatschappelijke arbeidssfeer afgesplitst, uitgesloten (worden)" (Haug 1990, p. 91), waarbij ze weliswaar op de oude marxistische manier van een "ontologie van de (algemene) arbeid" uitgaat, waarbij dan het afgesplitste als "erkende arbeid" gere-integreerd zou moeten worden – een positie die uiteraard ver verwijderd is van de "waardekritiek".

13 Hier echter zullen we in de eerste plaats de historische dimensie en de maatschappelijke uitdrukkingsvormen van de geslachtsverhoudingen in het waardevormige patriarchaat behandelen, teneinde de voorwaarden te scheppen voor een verdere conceptuele verduidelijking.

Door deze geslachtsspecifieke constitutie van de waarde werden uiteindelijk de bekende geslachtsrollen voortgebracht; het aldus toegewezen "vrouwelijke" wordt een voorwaarde voor de mogelijkheid van het mannelijke principe van abstracte "arbeid". De asymmetrie van deze relatie, waarin het zinnelijke moment door het aan het "vrouwelijke" toe te schrijven tegelijkertijd terzijde wordt geschoven en bestempeld als inferieur, rechtvaardigt voor het subjectloze patriarchaat de misschien wat pittige korte formule: "De waarde is de man". Maar, en dit moet expliciet worden benadrukt, mijn doel is om een culturele structuur te onderzoeken. De focus ligt dus minder op empirische mannen en vrouwen, hoewel de empirische relaties tussen mannen en vrouwen natuurlijk worden bepaald door deze structuur zonder er volledig in op te gaan.

4.

De basisstructuur van de waardeverhouding correspondeert met de vorming van een private en een openbare sfeer. De privésfeer wordt ideaaltypisch als "vrouwelijk" (familie, seksualiteit etc.) aangewezen, de publieke sfeer (abstracte "arbeid", staat, politiek, wetenschap, kunst etc.) anderzijds als "mannelijk". Idealiter zou de vrouw dus het sociale "rustkussen" zijn van de in de publieke sfeer agerende man. Uit deze (op het niveau van de verschijningen welbekende) relatie tussen privé en publiek kan men een culturele en historische differentiëring van het concept van het patriarchaat afleiden, wanneer het tenminste niet meer als een voor alle tot nu bestaande samenlevingen geldende vanzelfsprekendheid begrepen wordt.

In agrarische samenlevingen, zelfs als ze patriarchaal zijn, is de scheiding van private en openbare sferen nog niet of slechts in geringe mate ontwikkeld ; daarom hebben vrouwen nog steeds een relatief grote invloed, zolang de formele juridische, mannelijk-publieke sfeer zich niet verzelfstandigd heeft en dominant is geworden, waardoor informele strategieën nog effectief kunnen zijn:

"Vrouwen hebben meer macht en invloed onder de omstandigheden van de agrarische familie-economie dan de openbare vertoning van mannelijke dominantie en overheersing zou suggereren ... De macht van vrouwen in agrarische samenlevingen is gebaseerd op ... de productie en directe controle van levensbronnen en op een indirecte invloed op sociaal relevante beslissingen "(Heintz / Honegger 1981, p 15.; zie ook vergelijkbaar: Nadig 1988).

Het patriarchaat kan in dit verband nog niet dezelfde positie innemen en niet zodanig wege op de structuren als in het kader van de westerse waardesocialisering. Dat wil niet zeggen dat de soms rauwe verhoudingen in deze niet-Europese (of ook oud-Europese, pre-waardevormige) samenlevingen moeten verfraaid of zelfs verheerlijkt worden; het gaat er eerder om op het belang te wijzen van de scheiding tussen de private en openbare sfeer voor de structuur van het waardevormige patriarchaat. Sterk vereenvoudigd zou men kunnen zeggen dat de scheiding van de sferen en het patriarchaat gecorreleerd zijn. Hoe minder ontwikkeld de publieke sfeer is, des te diffuser en minder eenduidig het patriarchaat zich manifesteert in de samenleving als geheel. En omgekeerd: hoe meer de waardeverhouding ontwikkeld is, hoe duidelijker het privé- en openbare leven gescheiden zijn, hoe eenduidiger de patriarchale structuur wordt.

Daarbij ontstaat de mogelijkheid van een tegenstrijdige ontwikkeling, naargelang men spreekt van de samenleving in het geheel of slechts van de publiekrechtelijke sfeer op zich: terwijl het waardevormige patriarchaat zich pas door de scheiding van het private en het openbare volledig

uitbouwt en de vroegere informele mogelijkheden van de vrouw om invloed uit te oefenen verminderen, kan tegelijkertijd de positie van de vrouw binnen de openbare sfeer (überhaupt haar toegang tot die sfeer) gedeeltelijk verbeteren.

De patriarchale waarde- en dus geslachtsverhouding heeft dus een lange en tegenstrijdige geschiedenis. Op deze geschiedenis zal ik in het volgende kort historisch overzicht ingaan, rekening houdend met de continuïteit en de breuken. Dit is een historische systematische benadering, wat betekent dat ik niet de "feiten" in al hun details zal opsommen, maar de schijnwerpers zal richten op de "hoogtepunten" in de drift naar de domesticatie van vrouwen en de uitsluiting van het "vrouwelijke" van de oudheid tot vandaag.

5.

De voorwaarden voor het waardevormige, christelijk-westerse patriarchaat ontstonden in het oude Griekenland. Het is onzinnig te geloven dat hier alleen de wetenschappelijke en wiskundige grondslagen zijn gelegd. Deze zijn zelf ontstaan op basis van een specifieke mannelijk-warenvormige rationaliteit. De geografische positie van Griekenland, zijn versnippering in eilanden en het overheersende scheepsverkeer als gevolg van een tekort aan voedsel begunstigen al bij uitstek de "intensivering van de goederenruil" (Sohn-Rethel 1978, p. 111), waardoor ook de geldvorm zich ontwikkelde. In deze regio werden de eerste munten (Lydië) geslagen, overgenomen door de Grieken: zoals bekend sinds Sohn-Rethel is dit een historische voorwaarde voor abstract-rationeel, van de mythe losgemaakt, denken. In dit sociale milieu werd de oude agrarische adel afgezet, vooral in de Ionische steden; teneinde contracten te kunnen afsluiten in de universele handel in goederen, was de uitbouw van een rechtssysteem en een openbare jurisdictie noodzakelijk.

Deze instituties installeerden een nieuwe vorm en betekenis van openbaarheid. Het woord voeren voor het gerecht en voor de volksvergadering werd belangrijk; men moest abstract-rationeel kunnen argumenteren om macht en invloed te winnen. Deze publieke sfeer, die leidde tot de vorming van de dialectiek, de formele logica, enz., was alleen voorbehouden aan mannelijke burgers. De Atheense vrouwen werden verbannen naar het huis dat ze, in zoverre dat mogelijk is, nooit mogen verlaten. De centrale taak van de vrouw was om een zoon te baren; als dit niet gebeurde, had ze haar doel in het leven niet bereikt. De hypostase van de nieuwe publieke sfeer, die abstract rationeel gedrag vereiste, ging gepaard met een verslechtering van de seksualiteit in het algemeen (zie Reinsberg 1989). Van in de wieg was de opkomst van het rationele denken een proces waarbij vrouwen grotendeels werden uitgesloten.

De publieke sfeer, waarbinnen ook de kennisvorming viel, had een tegengebied nodig in de vorm van de privésfeer, waar het kon op neerkijken. De man had de vrouw nodig als een geslachtelijk "tegenwezen", waarin hij alles projecteerde wat in de openbare ruimte en de daarvan afgeleide sferen niet toegelaten was. Zo gold de vrouw in het antieke Athene reeds als wellustig, ethisch minderwaardig, irrationeel, intellectueel minderbegaafd, etc. (zie Reinsberg 1989, p. 42 e.v. en Pommeroy 1985, p. 362); allemaal toeschrijvingen die tot in de moderne tijd alom zijn blijven bestaan. Tot in de meest abstracte conceptualisering van de antieke filosofie kan men deze afsplitsing detecteren. Zo is voor Plato de materie een vormloos, voor het denken amper vatbaar iets, dat vrouwelijk omschreven wordt als "receptioniste of vroedvrouw voor de ideeën". Ook voor

Aristoteles is het vormloze als hyle (vertaald door Cicero in het Latijn als materia, waaruit de ons bekende term materie komt) een vrouwelijke term (zie Pauli 1990, p. 197).

6.

Met de ondergang van de antieke samenleving viel het waren- en geldverkeer drastisch terug. Daarbij raakte ook de in de Grieks-Romeinse maatschappij ontstane sfeer van een afgezonderde en gedifferentieerde openbaarheid sterk in verval. De Germaanse stammen waren nog niet gestructureerd door de waardevorm. Ondanks sterke patriarchale momenten bezat de vrouw bij de Germanen een soort mystieke betekenis. Tacitus berichtte al dat Germaanse vrouwen een reputatie genoten als tovenaars, zieners en genezers. Het waardevormige patriarchaat moest eerst opnieuw worden gevormd en onder gewijzigde omstandigheden een nieuwe start maken.

In de middeleeuwse samenleving waren er binnen het patriarchaat nog lange tijd Germaanse “quasi matriarchale” relictten. De vrouw was enerzijds wettelijk ondergeschikt aan de man, ze had een wettelijke vertegenwoordiger nodig, de vader of de echtgenoot, en kon in principe zelfs worden verkocht zoals vee, slaven en goederen. Het zou echter misleidend zijn om hieruit te concluderen dat zoiets de dagorde in het alledaagse leven zou zijn geweest. Want anderzijds speelden recht en openbaarheid een heel andere en veel kleinere rol in vergelijking met de meer ontwikkelde waardevormen.

In de hoge middeleeuwen mochten vrouwen ook handel drijven en een beroep uitoefenen, hoewel helemaal niet in dezelfde mate als mannen. Hoewel het huwelijk fundamenteel een geweldrelatie was, had de vrouw waarschijnlijk een zekere autoriteit in het gezin; ze bezat de zogenaamde sleutelmacht [Schlüsselgewalt]¹⁴ als hoofd van het huishouden. Zwangere vrouwen stonden volgens de Germaanse wet onder speciale bescherming (zie Becker et al., 1977, p. 41 e.v.). Zelfs het beeld van de heks was in de middeleeuwen niet bij voorbaat negatief. Men nam het bestaan aan van een goede en een boze magie; de helende kunst en de verloskunde waren stevig in vrouwelijke handen.

In dit tijdperk was het vooral de Kerk, in wiens leringen het eenduidige antieke negatieve beeld van vrouwen in zekere zin “overwinterde”. Als erfgename van Eva werd ze aan de kaak gesteld als de auteur van alle onheil en als de eeuwige verzoekster van het vlees. Sinds de twaalfde eeuw werd de zondige Eva tegenover de Heilige Maria geplaatst. Deze leer volgend, zou de vrouw een gedeseksualiseerd wezen moeten zijn. Het woord van Paulus in gedachten, dat de vrouw in de gemeenschap moet zwijgen, heeft ze geen plaats in het openbare leven. Aangezien echter de “openbaarheid” praktisch tot de Kerk werd gereduceerd, terwijl het werkelijke leven zich concentreerde in de “productiefamilie”, was de maatschappelijke betekenis van dit vrouwenbeeld eerder beperkt. Onder de boerenmassa's, waarin heidens-germaanse relictten lange tijd in leven bleven, kon de kerkelijke opvatting van de vrouw als 'vat van zonde' niet echt wortel schieten. Over het algemeen waren seksuele zeden verre van zo streng als voorgeschreven door de kerk (zie Becker 1977, p. 57 e.v.).

14 (nvdv) In de middeleeuwen droegen getrouwde vrouwen een sleutelband als zichtbaar teken van hun rechten.

7.

Als de positie van de vrouw in de patriarchale verhoudingen van de middeleeuwen nog contradictorisch was, dan verslechterde hun situatie dramatisch aan het begin van de moderne tijd. Het door de kerk overgebrachte negatieve beeld van de vrouw werd onder nieuwe omstandigheden in de concrete praktijk effectiever. De renaissance was niet alleen de “wedergeboorte” van de antieke geesteswereld, maar was ook verbonden met een overeenkomstige verandering in de sociale grondslagen. Warenproductie en geldcirculatie deinden weer uit, wat leidde tot de herstructureringsprocessen zoals Marx die heeft beschreven in zijn analyse van de oorspronkelijke accumulatie. Daarmee vormde zich ook opnieuw een maatschappelijke openbare ruimte:

“Hoewel de ontwikkelingsstadia in de middeleeuwen heel verschillend zijn, zelfs tegenstrijdig zijn en geen uniform beeld geven, kunnen we toch zeggen dat aan het begin van de moderne tijd de situatie van de vrouwen aanzienlijk is verslechterd en dat ze op alle gebieden van de samenleving teruggedrongen werden. Hoe meer een bovenregionale maatschappelijke publieke ruimte, een statelijke rechtspraak, een geïnstitutionaliseerde wetenschap worden uitgebouwd, des te meer wordt de marginalisering van vrouwen “geïntensiveerd.” (Becker e.a. 1977, p. 79)

Vooraf de sprong die de natuurwetenschappen in die tijd maakten, was revolutionair. Het magisch-mystieke wereldbeeld werd vervangen door de objectieve, experimentele wetenschappen. Deze veranderingen herhaalden niet alleen de oude Grieks-Romeinse ontwikkeling, maar gingen daar ver voorbij. De wetenschappen stelden met hun rationaliteit niet alleen het traditionele wereldbeeld in vraag, maar werden ook, als experimentele wetenschappen, onmiddellijk praktisch, in tegenstelling tot de oudheid; de daarmee samenhangende uitbreiding van technische kennis begon zich dan te koppelen aan de uitbreiding van de warenproductie. Dit proces werd door de ontdekking van nieuwe continenten nog versneld. De sociale incisies in de agrarische samenleving waren daarom veel dieper dan in de oudheid en wierpen al een blik op het opkomende kapitalisme. Als gevolg hiervan verslechterde de positie van vrouwen niet alleen met deze hernieuwde boost van socialisering door de waardevorm, maar werd in de vorm van de heksenvervolging letterlijk een vernietigingscampagne tegen “de vrouw”, die de koers zette voor een verreikende ontwikkeling:

“De ‘nieuwe mens’ van het geïndustrialiseerde tijdperk was de man. Het magisch-mystieke beeld van de vrouw bleef behouden in het bourgeois tijdperk, maar voortaan werd ze op geen enkele manier beschouwd als een subject van natuurappropriatie, maar als object van natuurbeheersing”(Bovenschen 1977, p. 292)

De vrouw had daarentegen een “sympathische”¹⁵ relatie met de natuur, vooral in de figuur van de heks, en ze stond op een bepaalde manier voor de natuur. Opdat de moderne mannelijke rationaliteit zich in aansluiting met de antieke erfenis en daar voorbij zou kunnen doorzetten, moesten de vrouw en dat wat zij representeerde (het zinnelijke, diffuse, onberekenbare, contingente, etc.) letterlijk uit de weg worden geruimd. Het ging dus geenszins alleen daarom dat de empirische medische kennis,

15 (Nvdt) Sympathisch of analogisch denken zou een vorm van magisch denken zijn, gebaseerd op de idee dat er een band (sympathie) zou bestaan tussen uiterlijk gelijkaardige dingen en dat die zich wederzijds beïnvloeden. James Frazer gebruikte de notie: “sympathetic magic” reeds in zijn beroemde, zij het nu wel op vele vlakken achterhaalde, studie *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion* (1890 en vele herdrukken).

enzovoort van vrouwen met geweld door mannen moest worden onteigend, maar om een fundamenteel ander concept van de relatie met de natuur (vgl. Bovenschen 1977)¹⁶. De theoretische rechtvaardiging werd geleverd door de zogenaamde Heksenhamer, *Malleus Maleficarum*, in 1487 geredigeerd door de geestelijken Institoris en Sprenger. Kerkvaders, antieke dichters en denkers werden opgeroepen om de minderwaardigheid van vrouwen en hun gevoeligheid voor hekserij en hun verbond met Satan plausibel te maken. De vrouw werd opnieuw eigenschappen toegeschreven als wankelmoedigheid, impulsief, zwakte van geest, eigenzinnigheid, bedrog en lichtgelovigheid (zie onder meer Becker, 1977, p. 342 e.v.)¹⁷.

Niet enkel de andere aard van de natuurkennis van de middeleeuwse “wijze vrouwen”, maar de door het patriarchaat toegeschreven “vrouwelijke” eigenschappen überhaupt moesten voor de beginnende mannelijke moderniteit als een bedreiging verschijnen, ook voor het gevoels- en driftleven van de mannen zelf. In de middeleeuwen was de gevoels- en driftcontrole over het algemeen gering: men at en dronk letterlijk tot men erbij neerviel, deed zijn behoefte op elke plaats en publiekelijk, enz. Nu moesten niet alleen de tafelmanieren worden veranderd. De zelfcontrole van het individu is ook een voorwaarde voor een wetenschappelijk-rationeel begrip van de natuur en de samenleving in het algemeen; daarbij moet afstand worden genomen van het onderwerp in kwestie, wat een gevoelscontrole impliceert. Ook de handel, een geldeconomie, arbeidsverdeling en de omgang met vreemden vereisten een grotere mate van affecten- en driftbeheersing (zie Elias 1976). Er waren dus duidelijk projecties aan het werk in de heksenvervolging: de angst voor de eigen drijfveren en affecten kwam tot uiting in de aanklachten tegen de vrouw.

De 16e en 17e eeuw waren ook uiterlijk een door crisis geteisterde periode van onrust. Boerenoorlogen, inflatie en voedseltekorten, de ontbinding van de gilden enz. bepaalden het beeld van de samenleving; grote delen van de bevolking kwamen in armoede terecht. Deze toestand van anomie was waarschijnlijk grotendeels verantwoordelijk voor het feit dat de door de Kerk geïnitieerde heksenvervolging doorgaans ook steun vond bij de bevolking (zowel mannen als vrouwen):

"Als het stofwisselingsproces van de mens met de natuur in een nieuwe fase trad (...), was de vernietiging van de oude relaties tot de natuur, in het bijzonder de innige banden van de vrouwen ermee, noodzakelijk geworden. De individuen moesten op de nieuwe tijds- en arbeidsnormen afgestemd worden. (...) De heks staat op dat kruispunt van de historische ontwikkeling waar de uitbuiting van de natuur haar systematische karakter kreeg. Zij werd het offer van de noodzakelijke progressieve overheersing van de natuur en daarmee van de overwinning van de abstracte rede, de formele synthese van identiteit en niet-identiteit. Zij verdween in de algemeenheid van de begrippen

16 Ik vind deze "verouderde" interpretatie van Bovenschen nog steeds zeer plausibel, in tegenstelling tot recente pogingen tot verklaring zoals die van Gerhard Schormann. Schormann ziet (voornamelijk wat betreft de "zondebokfunctie") raakpunten tussen de middeleeuwse pogroms tegen de Joden, de heksenjacht en de holocaust van de nazi's. Deze vergelijking lijkt mij echter zeer oppervlakkig, omdat niet kan worden uitgelegd welke groep om welke reden op een bepaald moment aan de vervolging wordt blootgesteld. Overigens acht Schormann het niet nodig om wetenschappelijke artikelen en de daarin aangeboden interpretaties over de heksenjacht te behandelen (zie Schormann 1991).

17 De heksenvervolgingen moeten in verband worden gezien met de ketterse bewegingen die de Kerk al in de 13e eeuw dwongen zich te legitimeren. Er waren veel vrouwen in de ketterse bewegingen. De heksensabbat, de alliantie met de Satan en geslachtsgemeenschap met demonen zijn pas in de late middeleeuwen uitgevonden. Het gaat hier niet om heidense relictten. Op dit alles kunnen we hier niet dieper ingaan (vgl. daarvoor Honegger 1978, p. 34 e.v.).

waarmee het moderne denken de natuur organiseerde.” (Bovenschen 1977, p. 290 en 292).

Het blijkt dus dat de oude voorstelling van de heksenjacht als een laatste hoofdstuk van de "donkere middeleeuwen" op geen enkele manier correct is. Integendeel, het was in zekere zin een eerste moderniseringsfenomeen, een moorddadige voorwaarde voor de moderne opkomst van mannelijke rationaliteit. Zoals bij elke historisch-sociale omwenteling, waren de onderliggende krachten ideologisch tegenstrijdig. De Kerk stond enerzijds wel vijandig tegenover de nieuwe (natuurwetenschappelijke) ideeën voor zover ze haar eigen wereldbeeld in twijfel trokken. Maar haar functie in het daadwerkelijke proces van sociale verandering was ambivalent, want door de heksenvervolging droeg zij op een beslissende manier bij tot de vernietiging van het magische wereldbeeld, en in die zin was zij heel nuttig voor de nieuwe machten en ideeën. Op deze manier was de Kerk, ondanks haar “vijandigheid” tegenover de vooruitgang, in zekere zin een beulsknecht ten dienste van de vroege modernisering. Dit blijkt ook uit het feit dat "de heksenwaan niet ontsprongen is in landelijke gebieden, maar in de meest industrieel ontwikkelde en intellectueel geavanceerde regio's van Europa" (zie Heinemann 1989, p. 37), terwijl de "Heksenhamer" bijvoorbeeld werd afgewezen door de Spaanse inquisitie. De Verlichting, als volgende stoot van de patriarchale, waardevormige modernisering, kon aldus de heksenvervolging met oprechte verontwaardiging veroordelen, omdat het werk om - zo te zeggen - al gedaan was.

8.

Het regelgevend potentieel van de Kerk, dat in de middeleeuwen nog grotendeels buiten de samenleving lag, werd aan het begin van de moderne tijd objectief noodzakelijk; daarbij gaf het protestantisme het superego van de nieuwe verhoudingen een laatste vernislaagje. In de Reformatie werd de religie geïndividualiseerd en de protestantse ethiek verkondigde dat om het heil te bereiken morele actie nodig was. In deze context kregen de patriarchale toeschrijvingen in het begrip van de geslachtsrollen een nieuwe kwaliteit. De gewelddadige campagne tegen het “vrouwelijke” bleek (naast het wetenschappelijke concept van “natuurbeheersing”) een tendens te zijn om de vrouw te domesticeren als een 'natuurwezen', dat wil zeggen de vrouw als vertegenwoordigster van de natuur (en de natuur als bestemming van het vrouwelijke) te herleiden tot een getemd, gedomesticeerd, patriarchaal gecontroleerd bestaan. Parallel aan de heksenvervolging werd het moederideaal ontwikkeld als nieuw beeld van de vrouw. De Reformatie en vooral Luther waren hiervoor verantwoordelijk. Volgens Luther was de vrouw voor het huishouden (waarvan het belang relatief afnam) verantwoordelijk, de man voor de rechtspraak, politiek enz. (waarvan het belang relatief steeg). Voor Luther was het moederschap het beroep van de vrouw. Hoewel Luther de vrouw in haar beperkte rol in zekere zin rehabiliteerde (in tegenstelling tot het minderwaardigheidsconcept van de katholieke kerk) door haar activiteit als vrouw en moeder te waarderen, omvatte zijn opvatting tegelijkertijd dat de vrouw en met haar de seksualiteit en sensualiteit in tegenstelling tot de middeleeuwen werden opgesloten in de enclave van het huwelijk.

Er voltrok zich aldus sinds Luther een nieuwe codering en functionalisering van seksualiteit en zinnelijkheid. In Luthers ideaal van de huismoeder werden het beeld van de heks en dat van de Maagd Maria (dat Luther in zijn katholieke versie verwierp) met elkaar verbonden. Het beeld van

de gedomesticeerde vrouw uit de middenklasse ontstond, dat enerzijds nederigheid, capaciteit voor liefde en gehoorzaamheid uitdrukt, maar anderzijds ook een huiselijke gematigde versie van passie en erotiek (zie Höher 1983, p. 49). Deze opvatting toont de verdere ontwikkeling van het patriarchale vrouwenbeeld dat, in vergelijking met de ideeën uit de oudheid en van de middeleeuwse kerk, beter overeenkwam met de nieuwe burgerlijke omstandigheden. Natuurlijk ging het bij Luther nog steeds om een relatief ruwe 'eerste benadering' van een modern burgerlijk-patriarchaal beeld van de vrouw, dat eerst alleen in een beperkte sociale laag verscheen. Het waren vooral patriciërs en hogere ambachtslieden, bij wie de activiteiten van vrouwen steeds meer beperkt werden tot man en kind; dit ging gepaard met een verandering van gevoelens - liefde tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen werd als een gedomesticeerd emotioneel huishouden ontdekt :

"Domesticatie betekent dus niet de fysieke, maar eerder de psychologische verdwijning van de vrouw als persoon achter die van de echtgenoot. Zelfexpressie als persoon was alleen toegestaan in de openbaarheid van het huis, maar zolang het huis nog openbare functies had, was dit geen volledige uitsluiting van het publiek." (Wunder 1991, p. 24)

Voorop het platteland was een strikte scheiding van de activiteitssferen in "privaat" en "openbaar" lange tijd niet mogelijk. Desalniettemin drong de burgerlijke, gezinsgerichte opvatting van vrouwelijkheid geleidelijk door in alle klassen en lagen en de hele verdere ontwikkeling werd erdoor gekenmerkt.

9.

Het tijdperk van de Verlichting bracht de volgende duw in de domesticatie van vrouwen. Het is waar dat er aanvankelijk onder de vroege verlichters denkers waren die het egalitaire concept van emancipatie ook tot vrouwen wilden uitbreiden. Deze ideologische op een vermeende geslachtsneutrale rationaliteit gerichte concepten binnen de Verlichting konden zich tegen de zwaartekracht van hun eigen maatschappelijke grondslagen, namelijk de verdergaande socialisering door de waardevorm, niet doorzetten. Want deze vereiste een verdere differentiatie van de patriarchale geslachtsrollen. En zo vormde zich in de tweede helft van de 18de eeuw een vrouwenbeeld dat opnieuw de vrouw tot een natuurwezen maakte. Dit beeld kreeg echter een nieuwe kleur en kwaliteit doordat de vrouw nu "van nature" werd bepaald als echtgenote, huisvrouw en moeder:

Sinds ongeveer het midden van de 18de eeuw kwam, in de plaats van de restrictieve voorschriften van de kerk, de leer van de zedelijke aard van de vrouw, voor wie een drang naar haast willoze opoffering immanent was. Zelfs als het zich vormende nieuwe karakterbeeld van de vrouw haar zoals voorheen vooral beschrijft als een gevoelsgedreven, irrationeel wezen, had er een beslissende wending plaatsgevonden, want haar doffe impulsen werden nu steeds meer ondersteund door een moreel concept. (Bennett 1985, p. 44)

Het dubbele concept van de vrouw als heilige en hoer werd bewaard en bevestigd. Rousseau, algemeen beschouwd als de ideologische grondlegger van het moderne patriarchaat, beschouwt

terughoudendheid, gehoorzaamheid aan de man, bescheidenheid en kuisheid als kardinale deugden van vrouwen; tegelijkertijd identificeert hij ze ook "van nature" als sluw en koket. Deze laatste eigenschappen moeten volgens Rousseau bij haar worden 'gecultiveerd' (maar binnen bepaalde grenzen natuurlijk) ter compensatie voor haar minderwaardigheid ten opzichte van de man, voor haar fysieke, verstandelijke en mentale zwakte. (zie Rousseau 1986, p. 719 e.v.)

Door aan de vrouw opnieuw kwaliteiten toe te schrijven zoals passiviteit en emotionaliteit, maar nu in de enge kring van de burgerlijke familie, aan de man anderzijds activiteit en rationaliteit in de openbare ruimte van de beginnende industriële samenleving, kwam het tot een "polarisatie van geslachtskarakters". Vrouw en familie moeten een tegenwereld worden voor de 'buitenwereld', die steeds meer wordt beheerst door de instrumentele rationaliteit. De vrouw moet niet alleen een voorbeeldige huisvrouw zijn, maar ook het leven van de man aangenaam maken door deelname, verpleging en zorg. Deze extra taken waren nieuw (zie Hausen 1978). Ze tonen de afstand met het begin van het waardevormige patriarchaat in de oudheid, toen de man zijn behagen nog in de openbare sfeer zelf vond, hoezeer de waardevormige patriarchale rationaliteit intussen de man zelf over het hoofd begon te groeien, hoezeer hij nu op een door de vrouw verzorgd "huiselijk behagen" aangewezen was.

10.

In de 19de eeuw werd het burgerlijke beroep 'moeder' van de vrouw nog meer op de voorgrond geplaatst. De productie- en reproductiesferen groeiden steeds meer uit elkaar. De geslachtelijke toewijzingen kregen haast professionele kenmerken: de vrouw zou meer "geschikt" zijn voor persoonsgebonden activiteiten, de man voor productieve activiteiten in wetenschap, technologie en cultuur:

Hoe sneller en diepgaander de buitenwereld veranderde (...), hoe flexibeler en levendiger de professionele en publieke betrokkenheid van mannen werd, des te duidelijker werd de discrepantie tussen het vrouwelijke gezinsbestaan en de mannelijke beroepsoriëntatie. Als de man met ambitie en op prestatie gericht de rol speelde van een voorwaarts strevende wereldverkenner -en verbeteraar, stond de burgerlijke vrouw voor de taak om het gezin in evenwicht te houden, het dagelijkse repetitieve huishoudelijk werk te doen en te functioneren als een regelmatig tikkende klok. (Frevert 1986, p. 65)

Huwelijk en moederschap werden nu de enige sociale plaats waar de (burgerlijke) vrouw zich kon bewegen; ze was volledig afhankelijk van haar man. De domesticatie van vrouwen bereikte in de 19de eeuw zo'n flagrant niveau dat haar nu zelfs haar sterkere seksuele drift, die haar zo lang werd verweten, werd ontzegd. Het kwam tot absurde "wetenschappelijke" debatten onder mannen over de vraag of de vrouw überhaupt wel seksueel gevoelig was. De domesticatie leidde ook tot de neiging om vrouwen als een volledig aseksuele entiteit te beschouwen. (zie Frevert 1986, p. 128 e.v.).

In de 19e eeuw ontstond echter ook de eerste vrouwenbeweging, waarvan het begin teruggaat tot de Franse revolutie. De mondigheidseis van de Verlichting, die in zijn abstractheid het mannelijke subject van de waardesocialisering als basis had, wordt nu door vrouwen op hun eigen "afwijkende" manier (in overeenkomst met hun maatschappelijke positie) gevorderd. De verbanning in het huis

bleef daarbij niet onbesproken. Zo eiste Luise Otto¹⁸ in de loop van de revolutie van 1848 het recht van vrouwen "op onafhankelijkheid en mondigheid in de staat". Nadat ze verboden was vormde de burgerlijke vrouwenbeweging zich in de jaren zestig van de 19de eeuw opnieuw. Ze eisten vooral een betere scholing voor meisjes en het recht op arbeid, zij het dat vrouwen toch vooreerst actief moeten zijn in beroepen die overeenkomen met hun "natuurlijke bestemming" (de commerciële sector en het onderwijs, later ook sociaal welzijn). Een belangrijke reden om het recht op werk te eisen, was het feit dat steeds meer vrouwen uit de middenklasse ongehuwd bleven. Ook veranderde in de tweede helft van de 19de eeuw de gezinsstructuur: veel van wat voorheen zelf geproduceerd moest worden, kon nu gekocht worden en daardoor nam het belang van het huishouden af (Frevert 1986, p. 73 e.v., p. 174 e.v.).

De vrouwelijke reproductieve activiteit moet dus worden uitgebreid tot de werksfeer. De overgrote meerderheid van de eerste vrouwenbeweging hield zich niet bezig met volledige gelijkberechtiging. "Moederschap" was geïnternaliseerd als een "natuurlijk beroep" van de vrouw; de vermeende "natuurlijke geslachtsverschillen" mochten niet worden aangeraakt. Ook het algemeen maatschappelijk doel van de eerste vrouwenbeweging bestond uiteindelijk slechts uit de maatschappelijke uitbreiding van de gedomesticeerde vrouwelijkheid: de koude en alleen door mannen gemaakte wereld zou door de "natuurlijke moederlijkheid" van de vrouw menselijker worden (zie Frevert 1986, p. 124 e.v.). Naast deze meerderheid van de burgerlijke vrouwenbeweging was er nog een kleine maar radicale minderheid, waarvoor Helene Stöcker¹⁹ met haar "Nieuwe Ethiek" model staat. Deze minderheid stelde de patriarchale domesticatie veel fundamenteeler in vraag, eiste een apart recht van vrouwen op seksualiteit en de afschaffing van §218²⁰, verkondigde vrije relaties als alternatief voor het huwelijk, was tegen de juridische en sociale stigmatisering van onwettige kinderen en claimde, in tegenstelling tot de gematigde meerderheid, sterk het stemrecht van vrouwen (zie Schenk 1980, p. 32 e.v.).

De uitgangssituatie van de arbeidsters was geheel anders, maar het resultaat was uiteindelijk hetzelfde. Tot ver in de 20ste eeuw bestond de met de industrialisering ontstane arbeidersklasse nagenoeg als vreemd lichaam naast de officiële burgerlijke samenleving en werd ook bewust door deze uitgesloten. In deze sector was de verhuiselijking van de vrouw in veel mindere mate doorgedrongen, maar ook de oude agrarische bestaansvormen van vrouwelijkheid waren vernietigd; die waren gedeeltelijk vervangen door de moordende fabrieksarbeid van vrouwen en kinderen. Het waren aanvankelijk de burgerlijke vrouwenverenigingen die zich bekommerden om de arbeidsters, terwijl de opkomende mannelijke arbeidersbeweging zich om redenen van concurrentie nogal terughoudend gedroeg (Schenk 1980, p. 48).

Aangezien de objectieve hoofdtendens van de arbeidersbeweging erin bestond om de arbeidersklasse volledig te integreren in de burgerlijke waardemaatschappij, moest ze noodzakelijk ook de burgerlijke geslachtsrolpatronen reproduceren. De "vrouwenvraag" werd ondergeschikt aan de "klassenvraag". De resulterende tegenstellingen bleven onopgelost. Dus terwijl de

18 Louise Otto-Peters (1819 – 1895) is een Duitse schrijfster, journaliste en feministe die na de revolutie van 1848 het eerste dagblad gewijd aan de vrouwenzaak creëerde, de *Frauen-Zeitung*. Ze bleef in de vrouwenbeweging actief en was medeoprichtster van de *Allgemeiner Deutscher Frauenverein*.

19 Helene Stöcker (1869 – 1943). Duitse pacifiste, feministe en politiek schrijfster.

20 Artikel in het Duitse strafwetboek dat, sinds het werd ingevoerd in het Duitse Keizerrijk onder Bismarck in 1871, abortus strafbaar stelde met straffen gaande tot 5 jaar gevangenis. In 2025 wordt abortus toegelaten onder strikte voorwaarden, maar het blijft in het strafwetboek, dat wil zeggen: abortus blijft een misdrijf dat onder bepaalde voorwaarden wordt gedoogd, het is geen recht.

sociaaldemocraten enerzijds het stemrecht van de vrouw en de verbetering van de werkgelegenheid van vrouwen eisten, zou anderzijds het salaris van een mannelijke werknemer ook voldoende moeten zijn om "het gezin te voeden", wat de burgerlijke domesticatie van de werkende vrouw impliceert. Ook de proletarische vrouwenbeweging raakte niet van deze tegenstelling af; ondanks min of meer heftige eisen voor toegang tot het beroepsleven bevestigde zij vooral het moederschap als het 'natuurlijke beroep' van de vrouw (zie Frevert 1986, p. 134 e.v.). De hier gecreëerde tegenstrijdigheid verscherpte zich tegen het einde van de 19de eeuw en dit tot het midden van de 20ste eeuw.

De stijgende participatie van vrouwen aan loonactiviteiten bereikte een hoogtepunt tijdens de Eerste Wereldoorlog toen vrouwen de mannen, die onder de wapens waren geroepen, moesten vervangen in de fabrieken. Deze trend was zeker niet lineair. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog en tijdens de Grote Depressie werden vooral vrouwen getroffen door werkloosheid ("vrouwen aan de haard"). In tegenstelling tot zijn propaganda van het ideaal van de huisvrouw en de moeder, was het tijdens het fascisme, niet in de laatste plaats in het kader van de oorlogsvoorbereidingen vanaf 1935, dat opnieuw een toename van de beroepsactiviteit van vrouwen kon worden waargenomen (zie Däubler-Gmelin 1977, p. 28 e.v.). Ondanks alle veranderingen in de werkgelegenheid van vrouwen, bleven de geslachtsrolpatronen redelijk stabiel. De gematigde vrouwenbeweging, die het moederideaal steeds conservatiever had gepropageerd, ontbond zich in 1933 toen de nazi's de macht overnamen. Met enig recht kan worden gezegd dat ze met haar moeder-ideologie heeft bijgedragen tot het vrouwbeeld van het fascisme.

11.

In de tweede helft van de 20ste eeuw lijken de geslachtsverhoudingen nogmaals fundamenteel te veranderen. De nieuwe probleemsituatie kan aan de hand van de bekende "individualiseringsthese" van Ulrich Beck geduid worden. Onder "individualisering" verstaat Beck dat de mensen vrijgemaakt worden uit de verinnerlijkte geslachtsrollen die de "industriële maatschappij" hen had opgelegd. Ze moeten nu een leven opbouwen via de arbeidsmarkt, onderwijs en mobiliteit, indien nodig tegen de familiebanden in (Beck/Beck-Gernsheim 1990, p. 13 e.v. in Beck 1990).

Deze ontwikkeling werd grotendeels voorbereid door de sterke uitbreiding van de werkgelegenheid voor vrouwen na de Tweede Wereldoorlog. Daarmee ontstaan nieuwe potentiële conflicten. Want, volgens Beck, zijn enerzijds de nucleaire familie en haar geslachtsrollen de basis van de industriële maatschappij, anderzijds echter treft de individualiseringstendens, die door de blinde marktmechanismen opgewekt worden, meer en meer de vrouwen en maakt de rollenverdeling nog problematischer dan die al was. Daarbij spelen ook factoren zoals de mogelijkheid van anticonceptie, rationaliseringsprocessen in het huishouden enz. een rol. Tegelijkertijd worden vrouwen in hun traditionele rol gehouden door de voortdurende verantwoordelijkheid voor de kinderen en door het feit dat vrouwen meer dan mannen worden getroffen door massale werkloosheid:

"We staan dus – met alle tegenwerkingen, kansen en contradicties – pas aan het begin van de bevrijding uit de oude geslachtstoewijzingen. Het bewustzijn van de vrouwen ligt ver voor op de omstandigheden. En het is onwaarschijnlijk dat de klok teruggedraaid kan worden.

Veel spreekt voor de prognose van een lang conflict: de komende jaren zullen bepaald worden door het antagonisme tussen de seksen.” (Beck 1990, p. 24)

Beck toont empirisch de verschillende posities van mannen en vrouwen die overeenkomen met tegenstrijdige gegevens over de emancipatie van vrouwen. Zo hebben bijvoorbeeld in het middelbare onderwijs de vrouwen hun achterstand met de mannen ingehaald, maar tegelijkertijd liep de bereidheid van jonge vrouwen om verder te studeren terug. Jonge vrouwen zijn tegenwoordig beter opgeleid dan hun moeder, meestal kiezen ze echter voor minder “lucratieve” vakrichtingen in de taal-, geestes- en opvoedingswetenschappen of kiezen ze voor niet-academische beroepen, die sterk door de rationalisaties bedreigd worden (bijvoorbeeld secretaresse). Over het algemeen geldt dat vrouwen in de dominante sectoren van de samenleving (politiek, economie, wetenschap, media) vooral op de lagere niveaus voorkomen. Mannen reageren op de hoger gekwalificeerde professionele activiteit van vrouwen niet zelden door terug te grijpen naar biologische gronden om op hun oude bevoegdheden te insisteren. Volgens Beck is het juist de grotere gelijkstelling van mannen en vrouwen in het individualiseringsproces die scherper bewust maakt van alle resterende asymmetrieën in de geslachtsrelaties. Wie de kinderen opvoedt, het gezin voedt, de partner volgt in het geval van professionele mobiliteit, of kinderen nu binnen of buiten het huwelijk worden opgeleid: dit alles is niet langer duidelijk en definitief:

"In alle levensdomeinen staan we voor keuzemogelijkheden en keuzedwang. De daarvoor noodzakelijke planning en afspraken zijn principieel opzegbaar en moeten, gezien de ongelijke lasten die ze meebrengen, telkens weer gelegitimeerd worden. Doorheen al deze discussies, afspraken, fouten en conflicten worden de verscheidene risico's en gevolgen voor de mannen en vrouwen steeds duidelijker zichtbaar.” (Beck 1990, p. 52)

Deze uiterst conflictueuze constellatie leidt echter geenszins tot de echtscheidingsrechter en een bestaan als alleenstaande:

"In een gereduceerd sociaal leven, ontdaan van zijn tradities, heeft de moderniteit aan het privé-individu de hoop op 'tweezaamheid' als enige opgeblazen restgemeenschap gelaten. In een maatschappij waarvan de realiteiten, de gevaren en conflicten in het abstracte zijn vergleden, zich meer dan ooit onttrekken aan de zintuiglijke waarneming en beoordeling, is het hier, en misschien alleen nog maar hier, dat sociale ervaringen worden opgedaan en worden doorleefd." (Beck 1990, p. 21)

Volgens Beck is er eerder sprake van een “bevrijding door de familie”, gezien het in de familie optredende individualiseringsmechanisme de samenlevingsvormen verandert en instabieler maakt. De relatie tussen individueel leven en gezin wordt anders. Het gezin lost zich niet op, maar het is ook niet langer de vaste normale toestand naar wie mannen en vrouwen hun hele leven richten. In de plaats daarvan komt er een tijdelijke nevenschikking en opeenvolging van verschillende levensvormen zoals familie, alleenstaand, woongemeenschap, weer familie, enz., waar alle geïndividualiseerde vrouwen en mannen passeren. Ieder moet nu zijn leven op precare wijze zelf maken. Het is voor Beck geen toeval dat de geslachtsverhouding pas in de late moderniteit conflictueus wordt (hij ziet daarin het “conflict van de eeuw”), omdat pas nu de klassen “gedetraditionaliseerd” zijn en de abstracte rationaliteit van de industriële maatschappij in de voorheen private sferen van het huwelijk en de familie begint binnen te dringen.

Het onderzoek van Beck is zeer geschikt om de empirische veranderingen in de geslachtsverhouding van de afgelopen twee decennia en hun voorgeschiedenis sinds de tweede wereldoorlog te laten zien. Hoe meer de vrouwen, door de maatschappelijke ontwikkeling, afstand kunnen nemen van hun rol, hoe precairder de patriarchale structuur wordt, zonder dat die daardoor echter wordt opgeheven.²¹ Toch is Becks analyse mijns inziens vanuit theoretisch oogpunt fundamenteel vals. Hoewel Beck in zijn theorie het heeft over de bestaande geslachtsrollen als basis van de industriële samenleving, vermijdt hij zorgvuldig het begrip patriarchaat. Net zomin brengt hij natuurlijk de louter indirect benoemde patriarchale basis in relatie met de waardesocialisering, waar hij helemaal geen begrip van heeft. Hij spreekt voortdurend enkel vaag over "de moderniteit", "de industriële samenleving" enzovoort en komt dus nooit tot een verdere definiëring van de samenleving tegen de achtergrond van haar androcentrisch-waardevormige wezen. Uiteindelijk zijn voor hem de patriarchale geslachtsrelatie en haar rollentoeschrijvingen alleen empirisch waarneembare "fenomenen". Hij ziet dit als slechts één van de vele problemen in de "risicosamenleving" (zie ook Beck 1986).

Omdat Beck aldus in laatste instantie vasthoudt aan een geslachtsneutraal theoretisch referentiekader (de "industriële samenleving"), kan hij uiteindelijk ook de empirische veranderingen in de geslachtsverhoudingen met het abstract-universalistische begrip van de "individualisering" doodslaan, begrip dat in zijn analyse van de veranderingen de "rang van theorie" inneemt. Op het conceptuele niveau wordt zo, in Becks argumentatieschema heel consequent, nogmaals de asymmetrische geslachtsrelaties met een geslachtsindifferente categorie onder controle gehouden. "Individualisering" lijkt zo het "eigenlijke", diepere probleem te zijn, niet de geslachtsproblematiek. De argumentatie van Beck valt hier weer samen met het eveneens geslachtsneutrale begrip van het "abstracte individu" in de vroegere waardekritiek van de Krisisgroep. Het wordt niet gezien dat dit "abstracte individu" precies in zijn waardevormige constitutie zich niet kan losmaken van zijn geslachtelijke bezetting, omdat de waarde (de warenvorm van de samenleving) zelf geslachtelijk geconstitueerd is.

Zolang dit verband niet op het conceptueel-theoretische niveau zelf wordt vastgelegd, zal de argumentatie telkens weer afglijden naar een louter vaststellen van een crisis van de geslachtsrollen, zoals bij Beck, of zelfs naar de diagnose van de verregaande "ontbinding" van de geslachtsrollen²²

21 Op de consequenties voor het vrouwelijke sociale karakter, die voortvloeien uit de analyses van de sociale transformatie, zoals ook door Beck beschreven, gaat R. Gildemeister in. Volgens haar is er nu "naast de geslachtsspecifieke handelingspatronen, ook een toenemende mogelijkheid om kennis te nemen van hun relativiteit". Dit echter "zonder dat daarbij het fundamentele binaire vormprincipe van de geslachtsrelaties aangetast wordt". Daardoor is met "de vorming van 'geslachtsidentiteit' (...) vandaag duidelijk een hoge mate van conflict bij vrouwen verbonden, die in de talrijke pogingen tot een positief gewaardeerde definiëring van het 'vrouwelijke sociale karakter' ontoereikend belicht wordt". Aanleunend bij Hagemann-White ziet Gildemeister daarom nu het "(...) vrouwelijke sociale karakter als dubbelzinnig (gekenmerkt)". Er ontstaat een interne "spanning". (Gildemeister 1992, p. 235 e.v.).

22 Ook Gildemeister stelt dergelijke interpretaties in termen van "individualiseringstendenzen" in vraag: "Zo gaat bijvoorbeeld de flexibilisering op het vlak van de roltoeschrijvingen niet op een betekenisvolle manier gepaard met een reële opening van de handelingsmogelijkheden. Individualiseringstrends blijken deel te zijn van een maatschappelijk ontwikkelingsproces waarbij de blik op sociale feiten gedeeltelijk beneveld wordt, hier op de nog steeds dominante realiteit van de asymmetrische geslachtsrelaties (...) En hierin kan de emancipatie ook een valstrik worden: reproductietaken worden nog meer aan vrouwen overgelaten, en meestal ook door hen uitgevoerd. Onder deze omstandigheden leidt de polarisatie van de seksen tot een noodzakelijke - verdere - politisering van het geslachtsdifferentie" (Gildemeister 1992, p. 236). Hoewel Gildemeister mijn sociaaltheoretische referentiekader niet deelt, heeft ze toch aangetoond dat er de afgelopen tijd geen sprake kan zijn van een "ontbinding" van genderrollen.

en van de patriarchale determinaties reeds “binnen” de waardesocialisering. Het laatste zou dan “uiteindelijk” overblijven als genderneutraal enig "werkelijk" basisprobleem van de moderniteit (zoals in grote trekken bij Türcke 1991). In plaats daarvan moet de patriarchale constitutie van de waarderelatie zelf in het vizier worden genomen, dat wil zeggen de geslachtelijk-patriarchale constitutie van de warenproductie en -ruil, die altijd deel heeft uitgemaakt van de waardevormige socialisatie en met een "sociologisch" verkort begrip van genderrollen (zoals bij Beck) helemaal niet kan worden begrepen.

12.

Hoe verzakelijker de menselijke relaties zijn, hoe meer de subjectloze patriarchale waarde-relatie zich ontwikkelt, des te meer treden de patriarchale afsplitsingen - die tegenwoordig niet langer dezelfde vanzelfsprekendheid hebben als voorheen in de man-vrouwrelatie - op de voorgrond, worden niet alleen een individueel probleem maar een openbaar probleem: een politieke kwestie. In het bijzonder de "nieuwe sociale bewegingen", die in de jaren 1970 en 1980 op het maatschappelijke toneel verschenen, begrepen zichzelf als een tegenbeweging tegenover de anonimisering en het abstract worden van maatschappelijke relaties. Als men kijkt naar de thematische velden waarrond deze bewegingen zich groepeerden, dan valt het op dat deze zich verbazingwekkend met de patriarchale attributies van "de vrouw" kleeadden.

De probleemstellingen van de vredes-, eco- en psychobeweging komen overeen met de voorstellingen dat de vrouw een natuurwezen zou zijn, ze zouden vredelievender zijn dan mannen, en emotioneler. Ook in de alternatieve beweging is de “vrouwenvraag” aanwezig, in de zin dat ze zich tegen de vervreemde abstracte arbeid keert, een sfeer waar vrouwen ondanks alle veranderingen op de arbeidsmarkt nooit met dezelfde eenduidigheid als mannen werden aan toegewezen; bovendien wordt huishoudelijk werk nog steeds algemeen beschouwd als het tegenovergestelde van abstracte arbeid. Dat onder deze omstandigheden ook de nieuwe vrouwenbeweging als dusdanig opduikt, is niet verwonderlijk. Wanneer het onderdrukte, afgesplitste massaal gehoor krijgt in de gehele samenleving, moet noodwendig ook de sociale draagster van deze onderdrukten, “de vrouw”, rebels worden. Het zijn dus de verzakelijke mechanismen van de patriarchale waardesocialisering zelf die geleid hebben, niet alleen tot het feit dat de vrouw afstand nam van de haar toegewezen rol (en daarmee tot een voorwaarde voor haar emancipatiestrijd), maar die tegelijkertijd ook hun historisch ontwikkelde “ontzinnelijkingspotentiaal” door sociale en ecologische catastrofes tot onderwerp van kritiek hebben gemaakt in de hele maatschappij. In die zin zou men zelfs zover kunnen gaan om de protestbewegingen van de jaren zeventig en tachtig als “ideële totaalvrouw” te beschouwen, ook wanneer dit door hun draagsters niet noodzakelijk zo wordt gezien en de strijd der geslachten uiteraard ook in deze bewegingen virulent is. Volgens K.W. Brand staan de nieuwe sociale bewegingen "niet langer in de traditionele lijn van de arbeidersbeweging". In plaats daarvan

"(ontsteken ze) voornamelijk bij problemen van sociale reproductie (...), voortschrijdende industriële vernietiging van natuurlijke en sociale leefwerelden, toenemende densiteit van technocratische controle en systeembeperkingen, groeiend nucleair oorlogsgevaar enerzijds; pogingen om autonoom georganiseerde levensomstandigheden op te bouwen op basis van de eigen behoeften, om individuele mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling en

politieke participatie uit te breiden, anderzijds: dit zijn de thema's die in de tegenculturele en politieke protestbewegingen (...) op de voorgrond stonden." (Brand 1984, p. 9).

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de nieuwe protestbewegingen en hun thema's toch niet zo nieuw zijn. Net als de vrouwenbeweging zelf hadden ze hun historische voorlopers. Het hele moderniseringsproces sinds de 19de eeuw werd begeleid door het optreden van bewegingen die kritisch stonden tegenover de beschaving, met vergelijkbare inhouden. In Duitsland kunnen we bijvoorbeeld de Levenshervormingsbeweging [*Lebensreformbewegung*], die in de tweede helft van de 19de eeuw ontstond, en de in het begin van de 20ste eeuw optredende Jeugdbeweging [*Jugendbewegung*] vermelden:

"De Levenshervormingsbeweging bestond uit verschillende deelbewegingen (...) waarvan het gemeenschappelijke doel - ondanks alle heterogeniteit - het herstel was van een 'natuurlijke manier van leven' door individuele gedragsverandering, waarbij eenheid tussen natuur en mens werd verzekerd. Gezonde voeding, leven in een natuurlijke omgeving, genezing door de natuurkrachten, fysiek contact met de natuurelementen, licht en water, en leven in gemeenschap waren de referentiepunten voor deze specifieke levensopvatting" (Raschke 1985, p. 44).

De Jeugdbeweging probeerde de "eenheid met de natuur" ook tot stand te brengen door middel van wandelen en groepservaringen. In zekere zin klinkt hier de "sympatische toegang tot de natuur" weer door, zoals eens de vrouw/heks die zou hebben gehad. Vermeende natuurlijke levensruimtes werden in even vermeende buitenindustriële ruimtes gezocht.

Het is echter opvallend dat de toenmalige beschavingskritische bewegingen niet alleen met betrekking tot het lidmaatschap een mannelijke vooringenomenheid vertoonden, maar ook hun verlangen naar een veranderde natuurrelatie als het ware in een omgekeerde fallische vorm uitdrukten. Zo kwamen in de Jeugdbeweging, die oorspronkelijk ver stond van patriottisme en Teutoonse vaandelzwaaijerij, al snel sterke antisemitische, racistische en nationalistische stromingen op. De "bündische Jugend", die uit de Jeugdbeweging was voortgekomen, eiste een

"omvorming van de natie volgens de organisatievormen van de jeugd. De gemeenschap van de groep van wandelaars werd op deze manier de volksgemeenschap, de groepsleider de leider van het volk. Kameraadschap, trouw en loyaliteit werden excessief militair en verheven tot algemeen bindende politieke deugden." (Raschke 1985, p. 49)

De redenen hiervoor zijn deels te vinden in een voor die tijd specifieke differentiatie van de toenmalige middenklasse, die door de uitbreiding van de abstracte arbeid werd gegrepen en platgewalst. Precies de mannelijke "verliezers" van die tijd voelden zich bedreigd door de moderniseringsprocessen en reageerden met "regressie".

In de oude vredesbeweging, die zich in 1890 begon te vormen, was het aandeel vrouwen daartegenover relatief hoog en waren er persoonlijke overlappingsen met de vrouwenbeweging (zie Raschke 1985, p. 42). Ook in de vrouwenbeweging echter kon men gedachtegoed vinden dat kritisch stond tegenover de beschaving. Daarbij werden massificatie, ontzieling en verzakelijking wel als resultaten van de mannelijke rationaliteit aangezien; de vrouwenbeweging wou deze negatieve fenomenen met "geestelijke moederlijkheid" bestrijden. Deze kritiek was echter in vele teksten van de gematigde vrouwenbeweging met nogal "volks" gedachtegoed beladen. De kritiek

op de mannelijke rationaliteit was dus geenszins vrij van "fallische identificaties" (Haß 1988, p. 85). Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van een tekstfragment uit het jaar 1914:

"Wat heeft deze tijd van ons gemaakt? ... Hoe heeft hij ons veranderd? ... De sterkste, meest algemene, overweldigende ervaring is de openbaring van het volkse bewustzijn in ons. Neen, we zijn geen individuen, ondanks alle verdeeldheid wekkende verfijning ... Vandaag zijn we geen individuen; vandaag zijn we alleen volk, alleen eenheid van bloed en stam, van gezindheid en cultuur "(Bäumer, geciteerd door Haß 1988, p. 84).

Men zou kunnen zeggen dat de onderdrukte heks rond de eeuwwisseling op een welbepaald ontwikkelingsstadium van het waardevormige patriarchaat in een soort fallische vermomming terugkeerde, zelfs in de vrouwenbeweging. De verdrongen zinnelijkheid, die maatschappelijk op de vrouw werd geprojecteerd – de reden waarom ze ooit op de brandstapel belandde – vloeiende toen in de fallische en omgekeerde vorm in het 'Völkische', ja rechtstreeks in het militaristische karakter van de 'Männerbünde'. In deze paradoxale omkering wordt echter enkel duidelijk dat de onderdrukte sensualiteit, emotionaliteit en onmiddellijkheid, enzovoort geen "vrouwelijke" kenmerken op zich vertegenwoordigen. Veeleer gaat het om afgesplitste momenten binnen het maatschappelijk-historische soortwezen, die in bizarre vorm ook op de andere geslachts-pool kan verschijnen. Zeker in deze context kan met enige plausibiliteit worden beweerd dat, net als de moederschapsideologie van de eerste vrouwenbeweging, ook de beschavingskritische stromingen sinds het einde van de 19de eeuw in het algemeen de basis hielpen leggen voor het fascisme (hoewel hier geval per geval sterk genuanceerd moet worden om valse veralgemeningen te voorkomen). Maar niet de thematisering van het sociaalhistorisch onderdrukte was op zich schadelijk en leidde tot de catastrofe, maar de onbewuste, fallisch perverse vorm waarin dit gebeurde.

Tegen deze historisch achtergrond zouden ook feministische concepten moeten worden bediscussieerd, wetende dat in de "nieuwe sociale bewegingen" bloed- en bodemelementen al sinds de jaren zeventig werden opgemerkt en bekritiseerd. Deze kritiek wordt wazig en vals als ze zelf in valse onmiddellijkheid noch de patriarchale, waardevormige structuur als zodanig, noch de historische ontwikkeling ervan mee insluit. Dat de klaagzang van natuur en zinnelijkheid nog tot het fascisme in een fallisch omgekeerde vorm kon verschijnen, hangt mijns inziens samen met het feit dat op dat moment het mannelijke principe van de abstracte "arbeid" nog in een opgaande fase verkeerde. Als de afsplitsingen langs de man-vrouwrelatie sinds de jaren zestig en zeventig opnieuw op de voorgrond treden in de ganse samenleving, heeft dit te maken met het feit dat ondertussen de abstracte "arbeid" zelf obsoleet is geworden.

Ondanks gelijkaardige inhouden leidt deze veranderde historische situatie tot belangrijke verschillen tussen de toenmalige en de huidige beschavingskritische stromingen. In tegenstelling tot de eerste, kenmerken de nieuwe bewegingen van het einde van de twintigste eeuw zich door een sterk antiracisme en antinationalisme; zelfrealisatie en gelijkheid behoren tot hun belangrijkste waarden; autoritaire leidersstructuren kunnen zich veel minder doorzetten (ondanks hun occasioneel optreden in bijvoorbeeld sekten); de deelname van vrouwen is overal zeer groot. Over het algemeen hebben de nieuwe sociale bewegingen een veel "zachter" voorkomen dan de oude. Al deze verschillen kunnen niet zomaar genegeerd worden.

Even verkeerd zou het zijn de irrationaliteit van de vroegere en nieuwe beschavingskritische bewegingen louter vanuit een verlichtingsrationalistisch (en in die zin opnieuw “mannelijk”) perspectief te bekritisieren, en aldus het kind met het badwater weg te gooien. Want in deze irrationaliteit komt precies de afgesplitste en bijgevolg donkere “andere zijde” van de patriarchale waardesocialisatie en daarmee van het mannelijke rationalisme en van de mannelijke rede tot uitdrukking. In een verstoorde vorm bevatten de beschavingskritische bewegingen een moment van waarheid in zoverre zij een irrationeel, onmiddellijk protest tegen de “economische nutslogica” en de abstracte “bemiddeling” van het geld voorstellen. Het fascisme laat echter ook zien in welke banen zo’n onbewust, vervormd protest kan worden geleid. In hun valse onmiddellijkheid bevatten deze bewegingen altijd een potentieel voor barbarij, ook al zou dit vandaag waarschijnlijk in een andere vorm verschijnen dan in de eerste helft van de eeuw.

Het gaat er dus niet om de beschavingskritische bewegingen simpelweg te huldigen, ook niet in hun huidige veranderde vorm. Een simplistische “terugkeer naar de natuur” is niet alleen onmogelijk, maar zou ook reactionair en barbaars zijn. Het heuristische construct “verdringing van de innerlijke en de uiterlijke natuur”, dat heel geschikt is om de patriarchale structuur te karakteriseren, moet zelf historisch worden begrepen. De Mens (en de man evengoed als de vrouw) is deel van de natuur. De toe-eigening van dit schijnbaar banale inzicht is tegenwoordig dringender dan ooit. Desalniettemin bestaat de natuur op zich niet in die zin dat de ideeën eromheen altijd een cultuurhistorisch karakter hebben. Het rad van de geschiedenis kan niet zomaar “teruggedraaid” worden. In haar ontwikkeling bracht de patriarchale cultuur van het ‘Avondland’ niet alleen een potentieel voor vernietiging met zich mee, maar ook momenten van vooruitgang in zeer positieve zin, zoals een uitbreiding van de behoeften, medische verbeteringen, enz. Daarom kan kritiek niet tot doel hebben terug te vallen tot onder het bereikte beschavingsniveau. In dit opzicht vormen de simplistische beschavingskritische stromingen, zelfs in hun huidige veranderde vorm, op zijn best slechts een voorbijgaande fase. Maar deze verandering in de voorkeuren van de nieuwe sociale bewegingen kan een kans of een aanwijzing zijn om in plaats van achteruit eindelijk voorbij het waardevormige patriarchaat te gaan.

De momenten van sociale reproductie die in het waardevormige patriarchaat aan “de vrouw” gedelegeerd worden, bevatten “altijd al” de essentiële problematieken zoals die in het eindstadium van de waardesocialisatie onvermijdelijk en open en bloot opduiken. Maar deze erkenning wordt pas vandaag mogelijk. Want in de geschiedenis tot nu toe konden alle mogelijke verschillen geproblematiseerd worden: de relatie tussen meester en slaaf, heer en lijfeigene, kapitalist en proletariër; veelzeggend genoeg echter lagen deze allemaal op het niveau van de man-man-relatie. Pas na het midden van de 20e eeuw kon het voorheen verborgen basisprobleem van het waardevormige patriarchaat, de afsplitsing langs de man-vrouwrelatie, in beeld komen. Het is pas nu dat men tot de kern ging, omdat de patriarchale mechanismen van de waardesocialisering noodzakelijkerwijze op alle niveaus tot in het absurde moesten worden doorgevoerd. Weliswaar stond de “vrouwenkwestie”, als vermeend geïsoleerd probleem, in de vorige eeuw al op de agenda, maar zij kon toen – op een lager ontwikkelingsniveau van de waardesocialisering - nog naar de tweede rij worden verwezen (vooral door het “klassenvraagstuk”). Pas sinds het oude klassenvraagstuk op de achtergrond is verschoven en zich als een immanent en blijvend probleem van het waardevormig patriarchaat toont, pas dan kan het patriarchaat op zich, en daarmee ook de waarde op zich, in het centrum van de kritiek komen te staan.

Zeker, de nieuwe protestbewegingen bevinden zich in hun huidige vorm van valse onmiddellijkheid (en daarvoor moet geen traan gelaten worden) al jarenlang in een neergaande fase en zijn gedeeltelijk in rook opgegaan. Hun thema's verspreidden zich in de gehele samenleving en dit ging gepaard met een verregaande deradicalisering. Het is echter meer dan waarschijnlijk dat de onderwerpen die ze aanbrachten ook in de toekomst opnieuw sociale bewegingen zullen oproepen. Want de ecologische problematiek, de vredesproblematiek en de problematiek van de relaties tussen de seksen zullen zich even zeer verscherpen als de economische crisis van de abstracte "arbeid" op wereldvlak; hoe meer "ineenstorting van de modernisering" (Kurz 1991), hoe meer de crisis van het waardevormige patriarchaat zichtbaar wordt.

13.

"De waarde is de man", niet de man als biologisch wezen, maar de man als historische drager van de waardevormige vezakelijking. Het waren bijna uitsluitend mannen die optraden als initiatiefnemers en scheppers van de waardesocialisering. Ze zetten, zonder het te weten, fetisjistische mechanismen in gang die een steeds sterker leven achter hun rug (en natuurlijk die van de vrouwen) begonnen te leiden. Omdat vrouwen in dit proces de objectieve tegenhangers waren van de abstracte "arbeider", die verborgen en in een inferieure positie "vrouwelijke" ondersteunende diensten moesten verlenen, is de op de waarde gebaseerde fetisjconstitutie al aan de basis gender-asymmetrisch en ze zal dat blijven tot haar ondergang. Vandaag lijkt het punt te zijn bereikt waarop dit historisch einde nadert, omdat de man zijn zelfgemaakte monsters en dus zichzelf letterlijk niet langer "meester" is. De man verschijnt dus als een tovenaarsleerling, alleen komt er nu geen patriarchale meester meer die 'het' kan regelen.

Georg Simmel was een man die al aan het begin van onze eeuw kritisch opmerkte dat "onze" (officiële) cultuur asymmetrisch mannelijk is. Op zijn essayistische, puntige manier wijst Simmel er op hoezeer het mannelijke sociale karakter de abstracte "arbeid" als middelpunt heeft:

"... de specialisering, die onze beroepen en onze cultuur in het algemeen zo kenmerkt, is volledig mannelijk. Want het gaat helemaal niet om iets wat alleen maar uiterlijk is, het is enkel mogelijk door de diepste psychologische eigen aard van de mannelijke geest: zich toespitsen op een gans eenzijdige capaciteit, gescheiden van de totale persoonlijkheid, zodanig dat het zakelijk-gespecialiseerde handelen enerzijds en de subjectieve persoonlijkheid anderzijds nagenoeg ieder een eigen leven voor zich leiden. Alle vergaande arbeidsverdeling betekent dat het subject wordt losgemaakt van zijn prestatie, die wordt in een objectieve context geplaatst, onderwerpt zich aan de eisen van een onpersoonlijk geheel, terwijl de feitelijk subjectieve en innerlijke bewegingen van de mens een eigen wereld vormen en, om zo te zeggen, een privé-bestaan leiden" (Simmel 1985, p. 162).

Het is waar dat vandaag niet langer alleen mannen in de sfeer van de abstracte "arbeid" opgenomen zijn. De patriarchale basisvoorwaarde van de waardeverhouding is echter niet ontbonden, maar is alleen precair en conflictgeladen geworden. Ondanks alle betaalde banen is de abstracte "arbeid" voor vrouwen nog steeds niet zo identiteitsvormend als voor mannen. Het blijkt dat het fetisjisme van de "arbeid" als een "tautologisch doel op zich" en de daarmee verbonden succescriteria verankerd zijn in de persoonlijkheid van iedere individuele man. Dit geldt natuurlijk in het bijzonder voor de dragers van politiek-economische en culturele instellingen, niet in het minst voor

de mannelijke theoreticus (daarom staan vrouwelijke carrières, vooral op deze gebieden, onder bijzonder zware druk om zich aan te passen).

De splitsing – hier: objectief, gespecialiseerd handelen dat in die bovenpersoonlijke algemene context wordt geplaatst, daar: de afzonderlijke subjectieve persoonlijkheid die in de “private” sfeer verblijft - heeft op het niveau van de determinatie van de sociale vorm zijn directe tegenhanger. Want net zoals de man in zijn zakelijk gespecialiseerde activiteit van zichzelf als een persoonlijk subject abstraheert, zo zijn de geproduceerde waren als 'sociale dingen' geen zintuiglijk-materiële objecten, maar zoals Marx zegt, 'spookachtig' gestolde abstracties. Hier zowel als daar valt de zintuiglijke component buiten de maatschappelijke relatie, het subjectief-empirische substraat wordt uitgesloten. Simmel gaat overigens zelfs zover dat hij momenten van "zelfverlies" bij het mannelijke individu identificeert, uiteraard zonder deze band binnen het analytische kader van een waardekritiek te plaatsen. Daarbij suggereert hij welke "neurotische winst" dit “zelfverlies” van de man met zich meebrengt: macht en (vermeende) "soevereiniteit" (vergelijk Simmel 1985, p. 207).

Simmel gaat er uiteraard opnieuw van uit dat bestaande verschillen tussen de geslachten, en niet alleen de biologische, “natuurlijk” zijn. In tegenstelling tot de gespleten, niet-identieke man, ziet hij de vrouw haast als het meer 'op zichzelf' staande vollere individu, die door de industriële ontwikkeling beroofd werd van haar beïnvloedingsmogelijkheden. Daarbij blokkeert hij elke kritische oplossing voor het probleem van de asymmetrische, fetisjistische geslachtsrelatie. Ondanks zijn briljante beschrijving van geslachtsrelaties zoals ze aan het begin van de twintigste eeuw naar voren kwamen, ziet hij niet (zeker ook geconditioneerd door zijn tijd) dat de toegekende vaardigheden, eigenschappen en gedragswijzen van mannen en vrouwen producten zijn van een lange historische ontwikkeling van het op de waarde gebaseerde patriarchaat. De vrouw is niet het “vollere individu”, maar alleen de andere, inferieure, kant van de patriarchale afsplitsing, en daarom minstens een evenzeer gereduceerd wezen als de man.

Alleen tegen deze structureel en historisch verlichte achtergrond kan duidelijk worden hoe verkeerd het is om vrouwen in hun vroegere zelf te bevestigen en zelfs om hun gereduceerd-zijn als sociaal alternatief te herdefiniëren, zoals zelfs bij sommige feministische stromingen het geval is. Met name Christina Thürmer-Rohr heeft in haar analyses van de “mededaderschapsthese” belicht hoe de vervreemding van de vrouw zich presenteert. Ze bekritiseert daarbij hoe vrouwen – door de socialisering - telkens weer bereid zijn om zich met de patriarchale realiteit te arrangeren door zich te identificeren met hun gereduceerd bestaan (vgl. Thürmer-Rohr 1989, p. 143 e.v., en idem, 1987, p. 42)²³. In ieder geval moet mijns inziens benadrukt worden dat de toenmalige neurotische “voordelen” die vrouwen uit hun rol zouden kunnen halen, nu worden tegengegaan door de mogelijkheid van vrouwen om afstand te nemen van die rol. Het zijn telkens weer de vrouwen die

23 Ook Heidemarie Bennent bekritiseert in dit verband de emancipatievoorstellingen zoals die van Marcuse of Richter, die ook in recentere tijd nog in “de vrouw” een minder vervreemd wezen dan de man zien en haar uiteindelijk haast de redding van de mensheid toevertrouwen. Daarbij benoemt ze de negatieve kanten van het traditionele maatschappelijke karakter van de vrouwen. In enkele slagwoorden gaat het dan in essentie om: sensibiliteit, die alleen in de nabijheid van het privéleven thuishoort, naar het motto: het hemd staat me nader dan de rok, met tegelijkertijd een ontoereikende ontwikkeling van de intellectueel-verstandelijke zijde; uitgesproken consumentengedrag, dat bedoeld is om de uitsluiting uit het openbare gebeuren te compenseren; afstand doen van eigen behoeften (“onzelfzuchtigheid”) om de vervreemding van mannen op de werkplek te compenseren; neiging tot conservatisme en tot de bevestiging van het bestaande door de inkapseling van de vrouw en door de gebrekkige ontwikkeling van haar intellectuele capaciteiten (vgl. Bennent 1985, p. 227 e.v.). De verheerlijking van het vrouwelijke sociale karakter als een vermeend alternatief gaat ook volledig voorbij aan het feit dat het zelf dubbelzinnig is geworden door de sociale veranderingen van de afgelopen jaren.

in de objectief maatschappelijk ontstane genderconflicten het initiatief nemen, zoals de evolutie van de vrouwenbeweging in haar verscheiden vormen aantoonst.

De mechanismen, die door de man in een dominante positie in gang werden gezet en in gang worden gehouden en die zich achter zijn rug hebben verzelfstandigd, leiden er uiteindelijk toe dat hij zijn eigen “castreerster” mede produceert. Het waardevormige patriarchaat was gedwongen zich een toevluchtsoord te verschaffen, waar het zich voor zijn eigen zelfbehoud kon terugtrekken: de abstracte privéwereld van de familie, nog altijd de bevoorrechte activiteitsfeer van de vrouw. Het zijn nu deze mechanismen zelf, onbewust gecreëerd door mannen, die dit toevluchtsoord zo onzeker maken dat het zijn (pathologische) ‘welbehagen’ verliest, en vrouwen aanzetten om afstand te nemen van hun rol en aan de tralies te schudden. Want hun integratie in de abstracte “arbeid” zelf betekent niet alleen een nieuwe (“mannelijke”) vervreemding, maar tegelijkertijd ook een grotere onafhankelijkheid van hun traditionele rol.

Tegelijkertijd dreigt ook voor de abstracte “arbeid” zelf, die tot dan bron van identiteit was, een “castratiegevaar”. Want de rationaliseringsgolf van de laatste twee decennia door nieuwe technologieën en de globalisering van de markten treft zeker in de eerste plaats de vrouwen, en niet alleen de werkende vrouwen, maar toenemend ook de mannen. Aangezien het hier niet meer om een louter “cyclische”, maar om een structurele werkloosheid gaat, wordt ook in dit opzicht een nieuwe kwalitatieve sprong gemaakt. Tegelijkertijd treedt zowel subjectief als objectief (de ecologische crisis) de zinloosheid en de vernietigende kracht van de abstracte “arbeid” in het volle daglicht. De technologische en structurele ontwikkeling zelf maakt elke eigenschap van de mannelijke identiteit, voor alles gevormd door het waardevormige patriarchaat, toenemend obsoleet. Op alle niveaus worden nu ook de mannen gedwongen hun traditionele identiteit te herdenken, zowel op subjectief-persoonlijk als op algemeen maatschappelijk vlak. Abstracte “arbeid” kan dan niet langer het maatschappelijke veld zijn waarop de mannelijke identiteit zich afstemt. In feite stelt de, althans op zekere hoogte al bestaande, mannenbeweging de verleden identitaire referentiepunten in vraag.

Het kan er dus niet om gaan de maatschappelijke problematieken vervat in de “vrouwenkwestie” nogmaals gewoon in het abstract “principiële”, in het mannelijk-universalistische te trekken. De vaak (bijvoorbeeld door sociologen als Ulrich Beck) en ook onlangs opnieuw betreurde “ontzinnelijking” van de verhoudingen kan niet adequaat begrepen noch bekritiseerd worden, zonder het basisprobleem van de patriarchale afsplitsingen, dat de waardevormige maatschappij kenmerkt, in het centrum van de kritiek te plaatsen. De huidige problemen van de samenleving als geheel zijn, zoals hier geschetst, het product van de lange patriarchale, christelijk-westerse geschiedenis van socialisering door de waarde. Deze obsoleet geworden vorm kan echter niet worden overwonnen zonder de mannelijke identiteit te breken. Iedere (openlijke of heimelijke) poging om zich theoretisch of subjectief aan deze eis te onttrekken en over de waardecrisis de mantel van de geslachtsneutraliteit te spreiden, is tot mislukking gedoemd. Anderzijds, uit het feit dat het “vrouwenvraagstuk” alles behalve een “alleen-maar-vrouwenvraagstuk” is, volgt dat er een perspectief moet worden opgegeven waarin de (sociologisch begrepen) “groep” vrouwen als “belangengroep” louter naast andere gedefinieerde sociale groepen wordt geplaatst en zo als “randgroep” of quasi-“klasse” (bijvoorbeeld als ersatz voor klasse bij oud-marxistische geïnspireerde lieden) behandeld wordt. Dit niet alleen omdat vrouwen gewoon de andere helft van de mensheid zijn (wat op zich al een voldoende grond is), maar omdat in de vrouwenvraag vandaag de crisis van de gehele maatschappij tot uitdrukking komt. Want de sociale en ecologische

wereldcrisis is het product van de nu nog louter destructieve "desensibiliseringspotentialen" van de waardevorm; maar deze zijn op hun beurt het gevolg van het patriarchale afsplitsingsmechanisme dat historisch en structureel ten grondslag ligt aan alle maatschappelijke relaties.

Om tot een andere, "zintuiglijke rede" en een overeenkomstige maatschappelijke relatie te komen, die niet meer waardevormig is gestructureerd, is het nodig om de huidige beschaving te overstijgen en om de patriarchale afsplitsingen in zekere zin terug te integreren in het soortwezen van de mens, op het beschavingsniveau bereikt in de wereldmaatschappij. Om de crisis productief het hoofd te kunnen bieden, moet een "feministisch links" gevormd worden, dat zich zowel subjectief-persoonlijk als objectief-maatschappelijk van het afsplitsingsmechanisme bewust is. Het feminisme in deze zin kan het zich niet langer veroorloven zich te beperken tot de vrouwen en de vrouwenbeweging. Mannen zowel als vrouwen moeten inzien dat en hoe "onze" samenleving patriarchaal-waardevormig bepaald is.

Dit sluit niet uit, of liever: het blijft zelfs hoogstnodig dat vrouwen zichzelf onafhankelijk blijven organiseren of dat mannen in de mannenbeweging proberen met zichzelf klaar te komen. Omdat het patriarchaat niet alleen extern "mechanisch" tegenover ons staat, maar wijzelf, mannen en vrouwen, het patriarchaat *zijn*; en de onmiddellijke strijd van de seksen is uiteraard een centraal moment van zijn crisis. Boven dat alles is echter een feministische strijd van beide geslachten tegen de geheelmaatschappelijke, geobjectiveerde en verzakelijkte bestaansvormen van de waardevormige patriarchale afsplitsing noodzakelijk. De opheffing van het patriarchaat is tegelijkertijd de opheffing van de fetisjistische warenvorm, omdat deze vorm gebaseerd is op patriarchale afsplitsing. Het revolutionaire doel zal daarom een hoger beschavingsniveau zijn waarin mannen en vrouwen hun eigen geschiedenis kunnen maken, voorbij het fetisjisme en de geslachtsspecifieke attributies.

Literatuurlijst

Arbeitsgruppe Ethnologie Wien: Einleitung. In: Arbeitsgruppe Ethnologie Wien (Hrsg.): *Von fremden Frauen*. Frankfurt/Main, 1989.

Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/Main, 1986.

Beck, Ulrich: Freiheit ohne Liebe. Vom Ohne-, Mit und Gegeneinander der Geschlechter innerhalb und außerhalb der Familie. In: Beck, Ulrich und Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt/Main, 1990.

Beck, Ulrich und Beck-Gernsheim, Elisabeth: Einleitung. In: Beck, Ulrich und Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt/Main, 1990.

Becker, Gabriele u.a.: Zum kulturellen Bild und zur realen Situation der Frau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: *Aus der Zeit der Verzweiflung*. Frankfurt/Main, 1977.

Beer, Ursula: Objektivität und Parteilichkeit - ein Widerspruch feministischer Forschung? Zur Erkenntnisproblematik von Gesellschaftsstruktur. In: Beer, Ursula (Hrsg.): *Klasse Geschlecht*. Bielefeld, 1989.

Bennent, Heidemarie: *Galanterie und Verachtung. Eine philosophiegeschichtliche Untersuchung zur Stellung der Frau in Gesellschaft und Kultur*. Frankfurt/Main, 1985.

- Bovenschen, Silvia: Die aktuelle Hexe, die historische Hexe und der Hexenmythos. Die Hexe: Subjekt der Naturaneignung und Objekt der Naturbeherrschung. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: *Aus der Zeit der Verzweiflung*. Frankfurt/Main, 1977.
- Bovenschen, Silvia: *Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen*. Frankfurt/Main, 1980.
- Brackert, Helmut: Daten und Materialien zur Hexenverfolgung. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: *Aus der Zeit der Verzweiflung*. Frankfurt/Main, 1977.
- Brand, Karl-Werner: Einleitung. In: Brand, Karl-Werner (Hrsg.): *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt/Main, 1984.
- Brehmer, Ilse: Koedukation aus der Sicht der Lehrerinnen. In: Pfister, Gertrud (Hrsg.): *Zurück zur Mädchenschule?* Pfaffenweiler, 1988.
- Bublitz, Hannelore: Rationalisierung und Geschlechterverhältnis. In: Krüll, Marianne (Hrsg.): *Wege aus der männlichen Wissenschaft*. Pfaffenweiler, 1990.
- Däubler-Gmelin, Herta: *Frauenarbeitslosigkeit oder Reserve zurück an den Herd!* Reinbek 1977.
- Elias, Norbert: *Über den Prozeß der Zivilisation*, 2 Bde. Frankfurt/Main, 1976.
- Frevert, Ute: *Frauengeschichte zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Frankfurt/Main, 1986.
- Gildemeister, Regine: Die soziale Konstruktion von Geschlechtlichkeit. In: Ostner, Ilona und Lichtblau, Klaus (Hrsg.): *Feministische Vernunftkritik. Ansätze und Traditionen*. Frankfurt/Main, 1992.
- Gilligen, Carol: *Die andere Stimme. Lebenskonflikte und Moral der Frau*. München, 1984.
- Haß, Ulrike: Zum Verhältnis von Konservatismus, Mütterlichkeit und der neuen Frau. In: Schaeffer-Hegel, Barbara: *Frauen und Macht*. Pfaffenweiler, 1988.
- Haug, Frigga: Tagträume eines sozialistischen Feminismus. In: Gerhard, Ute u.a. (Hrsg.): *Differenz und Gleichheit*. Frankfurt/Main, 1990.
- Hausen, Karin: Die Polarisierung der "Geschlechtscharaktere". Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben. In: Conze, W.: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Stuttgart, 1967.
- Heinemann, Evelyn: *Hexen und Hexenangst*. Frankfurt/Main, 1989.
- Heintz, Bettina und Honegger, Claudia: Zum Strukturwandel weiblicher Widerstandsformen im 19. Jahrhundert. In: Heintz, Bettina und Honegger, Claudia (Hrsg.): *Listen der Ohnmacht. Zur Sozialgeschichte weiblicher Widerstandsformen*. Frankfurt/Main, 1981.
- Höher, Friederike: Hexe, Maria und Hausmutter – Zur Geschichte der Weiblichkeit im Spätmittelalter. In: Kuhn, Annette und Rüsen, Jörn (Hrsg.): *Frauen in der Geschichte III*. Düsseldorf, 1983.
- Honegger, Claudia: Die Hexen der Neuzeit. Analysen zur Anderen Seite der okzidentalen Rationalisierung. In: Honegger, Claudia (Hrsg.): *Die Hexen der Neuzeit. Studien zur Sozialgeschichte eines kulturellen Deutungsmusters*. Frankfurt/Main, 1978.
- Klein, Peter: *Demokratendämmerung. Das Ende von Freiheit und Gleichheit*. In: Krisis 11. Erlangen, 1991.
- Kofman, Sarah: Die Ökonomie der Achtung. Kant. In: Nagl-Docekal, Herta (Hrsg.): *Feministische Philosophie*. Wien, 1990.
- Kurz, Robert: *Der Kollaps der Modernisierung*. Frankfurt/Main, 1991.

- Lerner, Gerda: *Die Entstehung des Patriarchats*. Frankfurt/Main, 1991.
- List, Elisabeth: Theorieproduktion und Geschlechterpolitik. Prolegomena zu einer feministischen Theorie der Wissenschaften. In: Nagl-Docekal, Herta (Hrsg.): *Feministische Philosophie*. Wien, 1990.
- Lohoff, Ernst: *Brüderchen und Schwesterchen*. In: *Krisis* 11. Erlangen, 1991.
- Nadig, Maya: Frauen in der Kultur - Macht und Ohnmacht. In: Schaeffer-Hegel, Barbara (Hrsg.): *Frauen und Macht*. Pfaffenweiler, 1988.
- Nölleke, Brigitte: *In alle Richtungen zugleich. Denkstrukturen von Frauen*. München, 1985.
- Norwood, Robin: *Wenn Frauen zu sehr lieben. Die heimliche Sucht, gebraucht zu werden*. Reinbek, 1986.
- Pauli, Wolfgang: Die weltanschauliche Bedeutung der modernen Physik. In: Dürr, Hans Peter (Hrsg.): *Physik und Transzendenz*. Bern, 1990.
- Pommeroy, Sarah B.: *Frauenleben im Klassischen Altertum*. Stuttgart, 1985.
- Raschke, Joachim: *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß*. Frankfurt/Main, 1988.
- Reinsberg, Carola: *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*. München, 1989.
- Richter, Horst-Eberhard: *Der Gotteskomplex*. Reinbek, 1979.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung*. Stuttgart, 1986.
- Schenk, Herrad: *Die feministische Herausforderung*. München, 1980.
- Schormann, Gerhard: *Der Krieg gegen die Hexen*. Göttingen, 1991.
- Simmel, Georg: *Schriften zur Philosophie und Soziologie der Geschlechter*. Frankfurt/Main, 1985.
- Sohn-Rethel, Alfred: *Warenform und Denkform*. Frankfurt/Main, 1978.
- Thürmer-Rohr, Christina: *Vagabundinnen*. Berlin, 1987.
- Thürmer-Rohr, Christina: Mittäterschaft und Entdeckungslust. Zur Dynamik feministischer Erkenntnis. In: Studienschwerpunkt "Frauenforschung" am Institut für Sozialpädagogik der TU Berlin (Hrsg.): *Mittäterschaft und Entdeckungslust*. Berlin, 1989.
- Trenkle, Norbert: *Freiheit, Gleichheit, Schwesterlichkeit*. In: *Krisis* 11. Erlangen, 1991.
- Türcke, Christoph: *Sexus und Geist. Philosophie im Geschlechterkampf*. Frankfurt/Main, 1991.
- Weisshaupt, Brigitte: Selbst-loses Selbstsein. Zur Dialektik eines produktiven Mangels. In: Krüll, Marianne (Hrsg.): *Wege aus der männlichen Wissenschaft*. Pfaffenweiler, 1990.
- Woesler de Panafieu, Christine: Feministische Kritik am wissenschaftlichen Androzentrismus. In: Beer, Ursula (Hrsg.): *Klasse Geschlecht*. Bielefeld, 1989.
- Wunder, Heide: Überlegungen zum Wandel der Geschlechtsbeziehungen im 15. und 16. Jahrhundert aus sozialgeschichtlicher Sicht. In: Wunder, Heide und Vanja, Christina (Hrsg.): *Wandel der Geschlechtsbeziehungen zu Beginn der Neuzeit*. Frankfurt/Main, 1991.